

BELLETEN

Cilt: LIX

Aralık 1995

Sayı: 226

İMPARATORLUK TANRISI AMON

MÜRÜVVET KURHAN*

Tanrı Amon, Ptah ve Rê'den sonra imparatorluk tanrılarının üçüncüsü ve sonuncusudur. Amon, Eski İmparatorluk devrinde ülke çapında fazla tanınmayan bir tanrıydı. V. Hanedandan firavun Unas'ın (M.Ö. 2550-2500) mezarındaki Piramit Metinleri'nde tanrı Amon veya Amen ve eşi tanrıça Amonet'in isimleri¹ Başlangıç tanrıları olarak geçmekle birlikte, konumu itibarıyla ikinci derecede öneme haiz bir tanrı görünümündedir. VI. Hanedan firavunlarından I. Pepi (M.Ö. 2292-2260) devrinde ise Amon "Teb senyörü"² olarak anılmaktadır. Bununla beraber, Amon kültürünün Teb'deki başlangıcı tam olarak net değildir, ve Teb şehrinin adı tanrı Amon'la veya ondan önce Uast, yani asa'nın şehri, kraliyet asası veya tanrı Amon'un diğer bölgesel tanrılardan üstünlüğünün bir sembolü olarak geçmektedir³. Eski İmparatorluk devri sonunda yaşanan karışıklıklar devrinden sonra ilk geçiş döneminde (M.Ö. 2280-2080) Mısır pek çok prensliklere bölünmüş durumdayken ve başta Rê olmak üzere tanrılarının dünyanın düzenini sağlayamadıkları düşüncesi hakimken ve bir dinî karmaşa yaşanırken, Uast (sceptre: yunanca skēptron, latince sceptrum) kökenli olan ve diğer bir bölgesel tanrı Montu veya Mentu'ya da tapan I. Antef'le başlayan XI. Hanedan firavunlarının Teb'de⁴ idareyi kurmalarıyla (M.Ö. 2080) tanrı Amon, Yukarı Mısır'da, Hanedan tanrısı pozisyonuna getirilmiştir; ama bunun için de bu hanedan firavunları, ilk

* Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ E. A. Wallis Budge, *The Gods of the Egyptians*, vol. II, New York, 1969, s. 1.

² François Daumas, *La Civilisation de l'Égypte pharaonique*, Paris, 1965, s. 307.

³ Alexandre Moret, *Le Nil et la Civilisation égyptienne*, Paris, 1929, s. 283. Teb şehrinin esas adının Apt olduğu ve bu adın şehrin koruyucu tanrıçası Apt'ten geldiği, daha sonraları dışı özelliğini belirtmek için T artikelinin ilavesiyle Kıpti şekli Tap veya Teb olduğu ifade edilmektedir. E. A. Wallis Budge, a.g.e., vol. II., s. 3.

⁴ Barbara Watterson, *The Gods of ancient Egypt*, London, 1984, s. 138.

sahhada, güneyde siyasi ve dini birliği kurmak⁵, dolayısıyla iktidarlarını genişletmek amacıyla tanrı Amon'u Yukarı Mısır'ın bölgesel tanrıları olan ve Teb'den önce Yukarı Mısır'ın başkenti Per Mentu (yunanca Hermontis)'da tapılan tanrı Montu⁶ ve Koptos'un yerel tanrısı Min'le⁷ özdeşleştirmişler ve Hermopolis'te tapılan tanrı Thot'la ilgili ve tanrı Amon'un da bir üyesi olduğu ilahiyatı kabul etmişlerdir. Böylece tanrı Montu'nun başındaki iki devekuşu tüyünden oluşan uzun tacı ve yeryüzündeki kutsal hayvanı koç ile tanrı Min'in simgesi marul ve belirgin erkeklik organı, ayrıca Min'in gemiyle Nil'de yaptığı yıllık gezinti töreni tanrı Amon'a maledilmiştir⁸.

⁵ XI. Hanedan, Teb'den itibaren Yukarı Mısır'da siyasi birliği kurma girişimlerini yine güneyde IX ve X. Hanedanının başkenti Herakleopolis'e karşı sürdürdüğü savaşlar veya bölgedeki Hermopolis ve Koptos gibi bazı vilayetlerle yaptığı ittifaklar sayesinde gerçekleştirmiştir. (Alexandre Moret, *Histoire ancienne*, tome I, Paris, 1929, s. 436-438).

⁶ A. Eggebrecht, *L'Égypte ancienne*, Paris, 1988, s. 256.

Montu (Mentu): Esas kült merkezi Yukarı Mısır'da Per Mentu (yunanca Hermontis)'dur ve Mentu'nun malikânesi anlamına gelmektedir. Per Mentu, Güneyin Heliopolis'i anlamına da gelen ve tanrı Rê'nin güneydeki kült merkezi olarak sayılan Annu Rest olarak da geçmektedir. Bundan başka Montu'nun, Teb, Kuzeyin Annu'su (Heliopolis), Cerjet (Edfu), Dendera ve Libya dağlarında da kült merkezleri bulunmaktaydı. Bazı yerlerde "Kudretli Boğa" olarak anılan Montu, Hanedan öncesi devirlerden itibaren düşmanla savaşan, kuvveti ve kudretinin ifadesini kızgın boğada bulan tanrıdır, savaş tanrısıdır. Şahin şeklinde de temsil edilen tanrı Montu'nun ilk olarak belirmesi VI. Hanedan devri sonuna (I. Pepi, M.Ö. 2292-2260) rastlamaktadır. XI. Hanedan Teb'de idaresini kurduğunda Montu diğer tanrıların üstünde bir pozisyona sahipti (Erik Hornung, *Les Dieux de l'Égypte*, Paris, 1986, s. 61-62). Kanımızca, iktidarlarını sağlamlaştırma Montu'nun himayesine ihtiyacı olan XI. Hanedan firavunlarının pek çoğu Montuhotep (Mentuhotep=Montu hoşnuttur) kraliyet adını almışlardır. Tanrı Montu bu dönemde veya daha önceleri halâ geçerliliği devam eden tanrı Rê ile özdeşleştirilmiş, Montu-Rê olarak adlandırılmış, böylece güneş tanrısının düşmanlarına karşı savaşan güneşin tahribedici ateşini temsil ettiği gibi tanrı Rê'nin bir görüntüsü olarak da kabul edilmiştir (E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, s. 24). Dolayısıyla Montu-Rê ile özdeşleştirilen ve henüz Amon-Rê ilan edilmeyen tanrı Amon'a Montu'da bulunan Rê'nin özellikleri de mal edilmiş bulunmaktadır. Tanrı Montu, başında güneş diski ve kobra ile birlikte iki uzun tüylü bir taç olan, sağ elinde hayat işareti Anh, sol elinde tanrı asası bulunan şahin başlı bir insanla temsil edilmiştir.

⁷ Min veya Amsu: Yukarı Mısır'da Gebtiyu (yunanca Koptos) ve Apu (yunanca Panopolis)'nun yerel tanrısıdır. Verimlilik, fırtına ve çiy ile ilgili bir tanrı olarak yağmurlarla çöle bile verimlilik veren bir tanrı olduğuna inanılıyordu. Yukarı Mısır'da Nil'in doğusundaki çöllerde yolların koruyucusudur. Simgesi yıldırım, kutsal hayvanı öküz ve gözde bitkisi maruldur. Ayrıca doğurganlıkla ilgili bir tanrı olduğu için erkeklik organı belirgin bir insan şeklinde gösterilmiştir. Yunan tanrısı Pan ile benzerlikleri görüldüğü için Apu, Yunanlılar tarafından Panopolis olarak adlandırılmıştır. XI. Hanedan devrinde tanrı Rê ile özdeşleştirilmiş ve Min-Rê olarak adlandırılmıştır (Guy et M.F. Ratchet, *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*, Paris 1968, s. 162).

⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 438.

XI. Hanedandan IV. Montuhotep'le tüm Mısır'da siyasî birlik kurulmuş ve Teb şehrinde tanrı Amon adına Karnak tapınağının inşası başlatılmıştır. Hanedanın son firavunu V. Montuhotep Mısır'ın sınırlarının genişlemesi siyasetini gütmüştür. Bu firavunun baş veziri M.Ö. 2000'de firavunu idareden düşürerek kendini firavun ilan etmiş, esas adı Henu iken tanrı Amon'a bağlılığını ifade etmek için Hermopolis ilahiyatının resmî cümlesi "Amen-em-hat" (Amon öndedir, Amon rehberdir)'ı kraliyet ismi olarak almış⁹ ve XII. Hanedanı kurmuştur. I. Amenemhat, her ne kadar Het-Amon (Amon'un Şatosu) Niut-Amon (Amon'un Şehri)¹⁰ olarak da adlandırılan Teb şehrini terk ederek daha merkezî gördüğü, bugün Lişt adıyla bilinen İti-Taui'yi (iki ülkenin fatihi) başkent olarak seçmişse de Teb hem güney vilayetlerinin idarî merkezi, hem de dinî merkez olarak kalmıştır. XII. Hanedan'la tüm Mısır'da tam anlamıyla siyasî birlik sağlanmış, bu defa din adamları, ülke çapında dinî birliği de sağlamak ve tanrı Amon'u, millî bir tanrı haline getirmek, dahası evrenselleştirmek amacıyla Eski İmparatorluk devrinde tanrı Rê örneğinde de görüldüğü gibi, hâlâ Delta bölgesinde etkinliği süren Rê'nin bütün özelliklerini Amon'un benliğinde toplayarak tanrılarını Amon-Rê adı altında ilân etmişlerdir. Bunun sonucu olarak ta Heliopolis ilahiyatını Amon'a maletmişlerdir¹¹. Bu sayede, V. Hanedandan itibaren firavunların tanrı Rê'den geldikleri, onun oğlu olduklarının kabul edilmesi gibi, bundan böyle Amon-Rê'nin de firavunların kutsal babası olduğu öne sürülmüş, tanrı Rê yüce tanrı vasfını yitirmiş, yerini Amon almıştır. Amon-Rê olarak güneş tanrısının tüm özelliklerini alan Amon, bundan sonra, "Amon-Rê nesu neteru" (Amon-Rê tanrılarının senyörü) pozisyonuna da yükselmiştir¹². Ayrıca Amon'un her şekle girebileceği, dolayısıyla tüm diğer tanrılarının onun farklı görünümü oldukları da belirtmiştir. Nasıl ki firavun Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı ise o da "İki Ülke Tahtlarının (Neus Taut) Senyörü" ilan edilmiş¹³, yani

⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 438.

¹⁰ Guy et M.E. Racht, *a.g.e.*, s. 245.

¹¹ Aslında tanrı Rê'nin özelliğinde hiç bir değişiklik yapılmamış, bölgesel tanrı özelliği devam etmiştir, sadece imparatorluk tanrısı sıfatını kaybetmiştir (A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256). Bunun yanında, Orta İmparatorluk devrine ait olan "İki Yolun Kitabı" adlı dinî yazıtta büyüsel bir formülle güneş tanrısı Rê'nin ölebileceği ifade edilmiş (Leonard H. Lesko, *The Ancient Egyptian Book of Two Ways*, Berkeley, 1972, s. 109), belki de bu şekilde Amon'un imparatorluk tanrısı olarak kabullenilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

¹² Bu ünvan ilk olarak XII. Hanedandan I. Amenemhat'ın oğlu I. Sezostris devrinde (M.Ö. 1970) ilk şeklini alan Karnak'ta geçmektedir (George Hart, *A Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses*, London, 1986, s. 6).

¹³ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 282.

tanrı-kral olmuştur. Bu devirden itibaren, Amon ilâhî üstünlüğünün yanısıra, siyasi rolü olan bir tanrı olarak görülmüş ve merkezîyetçiliğin, büyük bir devlet kavramının ve yayılcı siyasetin simgesi haline gelmiştir¹⁴. Tanrı Amon-Rê'nin dinî ve siyasi üstünlüğünü I. Amenemhat, bugün Karnak adıyla anılan ve daha önceleri başlatılmış olan İpet-sut¹⁵ Amon tapınağını yapturarak vurgulamış, hatta burada pembe granitten diktirdiği dikili taşta oranın "Başlangıç tepesi" olduğunu, yani Amon'un evreni yarattığı yer olduğunu belirtmiştir¹⁶. İlahiyat bakımından tanrı Amon'un yaratıcı tanrı olarak adı Hermopolis Magna'nın yerel tanrısı Thot'un¹⁷ Sekizli tanrılar (mısırca Hmenu, Yunanca Ogdoa) kozmogonisine bağlı olarak geçmektedir. Bu kozmogoniye göre tanrısız zekâyı ve kutsal kelâmı temsil eden Thot,¹⁸ varlıkları ve yaşayan herşeyi Sekizli tanrılar (Ogdoa) vasıtasıyla yaşama getirmiştir¹⁹. Bu ilk sekiz tanrı, Başlangıç Ummanında beliren bir tepe üzerinde bulunuyorlardı. Her bir çifti bir dişi ve bir erkek unsurdan oluşan Sekizli tanrılar grubu dört çift tanrıdan müteşekkildi. Bunlar, sonsuz mekâmı kaplayan sıvı unsurun cisimlenmiş şekli Nun ve dişi ögesi Nunet, zamanın sonsuzlu-

¹⁴ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

¹⁵ İpet-sut veya İpet-esut olarak geçen Amon tapınağının adı "en seçkin yer" (Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 139) anlamına geldiği ifade edildiği gibi "yerleri belirleyen" yani "onları listesinde teyideden" anlamında olduğu ve tanrı Amon-Rê'ye ait tapınağın tümünü belirlediği, tapınak için İpet-sut kelimesinin kullanılmasının I. Sezostris (M.Ö. 1970-1938/28) devrine kadar çıktığı da belirtilmektedir (Paul Barguet, *Le Temple d'Amon-Rê à Karnak, Le Caire, 1962*, s. 1-2). Yine Barguet'e göre III. Tutmozis'in yaptırdığı Ah-Mennu (en kutsal yer) bölümünde bulunan odalardan biri "Ataların Odası" olarak adlandırılmış ve burada ilk isim olarak Eski İmparatorluk IV. Hanedanının kurucusu Snefru'dan söz edilmiştir. O halde tanrı Amon, Eski İmparatorluk devrinde, belki de daha önceleri tapılan bir tanrıydı ve onunla birlikte tanrı Montu'ya da tapılmaktaydı. Zaten, ilk bakışta Karnak'ta merkezde Amon-Rê, kuzeyde Amon-Rê-Montu, güneyde tanrıça Mut'a ait tapınak ve şapelleri içeren kompleksler olmak üzere üç merkezî bölme görmek mümkündür (Paul Barguet, *a.g.e.*, s. 2-3).

¹⁶ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 443.

¹⁷ Thot: Çok eski devirlerden beri tapınılan ve Hermopolis Magna'nın yerel tanrısı olan Thot ay tanrısıdır, kelaynak kuşuyla veya bu kuş başlı insanla temsil edilmiştir. Diğer bölgesel tanrılar gibi tanrı Thot'un da yaratıcı bir tanrı olduğu öne sürülmüş ve Ogdoa (Sekizli tanrılar) kozmogonisi Thot din adamları tarafından ortaya konmuştur. Yaratıcı tanrı olarak Thot bir şebek şeklinde de temsil edilmiştir. Yazının tanrıçası Şesat'ın eşi olarak ta gösterilen Thot yazının tanrısı, yazıcıların senyörü, tanrılarının müşaviri, hatta tanrılar arası anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapan tanrı olarak kabul edilmiştir. Ay tanrısı olarak takvimin yaratıcısıdır. Thot'un kült merkezi Yukarı Mısır'daki Hermopolis'in mısırca adı, ilahiyatında geçen sekiz tanrıya (Hmenu) atfen "Hemnu" (Sekizlerin Şehri) olarak geçmektedir (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 124, 247, 248; François Daumas, *a.g.e.*, 642).

¹⁸ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 443.

¹⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 303.

ğunun sembolü Hehu ve dişi ögesi Hehet, kaostaki karanlıkları simgeleyen Keku ve Keket ve nihayet sıvı unsurun içerdiği gizli kutsal gücü benliklerinde taşıyan Amon ve Amonet'tir. İşte, sonsuz, ebedî karanlık olan bu görünüm canlanmaya başladığında, bu ilk sekiz tanrı ve tanrıça, bir gün, yaratma işlemine koyulmuşlar, bunun için buldukları tepe (Tatenen) üzerinde bir yumurtayı biçimlendirmişler ve ışık saçan güneş (Rê) yumurtanın kabuğunu kırarak yükselmiştir²⁰. Böylece, nurun var olmasıyla varlıklar ve onların yaşamı için gerekli herşey yaratılmış oldu. Tanrı Amon için ikinci derece bir pozisyonu kabul etmeyen Teb din adamları bu kozmogoniye tanrılarına uyarlamışlar ve Teb kozmogonisini oluşturmuşlardır. Buna göre "Amon nilüferden çıkan bir güneş gibi belirmiştir"²¹. Kanımızca, daha sonraları ise Karnak'ta tanrı Honsu tapınağının kabartma ve yazıtlarındaki²² kuramları ortaya koymuşlardır. Bu kuramlar bize Teb yaratıcılık versiyonu ile Hermopolis Ogdoa'sı hatta Memfis'in yaratıcı tanrısı Ptah ile bağlantılı olduğunu göstermektedir:

"Amon-Rê tarafından söylenen sözler, tanrıların kralı, tanrıların şefi, yüce tanrı, yerin, göğün, öteki dünyanın, suların, dağların senyörü, Kematef yılanının ulu ruhu... yaşayan her şeyi vücuda getiren yumurtanın babası ve anası, tanrıları yaratan gizli (tanrı), spermiyle toprağı şekillendiren, Ceme'de kabristandaki mezar odasında Ogdoa'nın babalarının babası, tohumla dolu bu yeri Nun'da yaratan... İlk zamanın tohumu, ilk zamanların menşei... Dünya varoldu, gök, bir şahin yumurtası gibi bir yumurta bıraktı. Bu dünya.... yüzü gibiydi. Böylece ikinci yılan yaşama geldi...."²³.

²⁰ Aslında Thot'un yaratıcılığıyla ilgili bu kozmogoni çok eski devirlerden beri varolmakla birlikte bugüne kadar gelebileni geç dönemlerdeki Ptolemeler devrine aittir (Claire Lalouette, *Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Egypte*, Paris, 1987, s. 35-36).

²¹ Christian Jacq, *Pouvoir et Sagesse selon l'Egypte ancienne*, Paris, 1981, s. 77-78

²² Tanrı Honsu kozmogonisiyle ilgili Karnak'ta Honsu tapınağındaki kabartma ve yazıtlar Ptolemeler devrine ait olmakla birlikte çok eski devirlerdeki dinî düşünceleri yansıtmaları bakımından önemlidir.

²³ Tanrı Amon için Ogdoa'da ikinci sıra bir konumu kabul etmeyen Teb din adamları Amon'un bir şekli olarak, "zamanını tamamlayan" şeklinde tanımlanan yılan Kematef'i tahayyül etmişler ve bu yılanın Amon'un bir diğer şekli olup ta Ogdoa'yı yaratacak olan yılan İrta'yı öldükten sonra öldüğünü öne sürmüşlerdir. O halde yılan Kematef, Başlangıç tanrısı Karnak Amon'unu temsil etmiş, İrta ise Luksor'daki erkeklik organı belirgin Amon'u ifade etmiştir. Bu şekilde, din adamları Teb'i Ogdoa (Sekizli tanrılar)'nın merkezi olarak görmüşlerdir. Sekizli tanrıların yaratma işlemini gerçekleştirmek üzere Hermopolis'e gittikleri ve oradan tanrı Amon'un ilk olarak varolduğu Medinet Habu'daki Ceme tepesinin üzerinde ölmek için Teb'e döndükleri fikrini geliştirmişlerdir (Guy et M. F. Rachet, a.g.e., s. 185).

Amon, Ptah olarak söylenen adıyla Nun'dan çıkan yumurtayı yarattı... Nenu tanrıçaları ve Heh tanrılarının Ptah'ı olarak (yaratıcısı gibi) yeri ve göğü yarattı. Onu (yumurta) Cenene'de (Ptah'ın Memfis'teki bir tapınağının yeri) yaralanan bu yerdeki gölde yaptı ve fişkırttı.... Onun altında, her zaman olduğu gibi "tohum tanesi" adıyla çıktı. (Amon) yumurtayı döledi ve ondan Ogdoa bölgesinde (Hermopolis) Sekizler dünyaya geldiler... Honsu şekliyle Teb'e doğru seyretti (hns). Seldeki suda boğazını temizledi. Böylece, Teb'de tohumdaki muhteşem varlık, Teb'deki Yüce Honsu adıyla varoldu... Böylece "tohum tanesi"nin ortasında Nunet adıyla yüce Hathor yaşama geldi. O zaman, (Amon) vücudunu onun üzerine koydu ve tanrılarının babası Ptah gibi onu açtı (pth). Bu şekilde, her birine birer eş olmak üzere Dört erkekten oluşan Ogdoa yaşama geldi... Onlar Tanen'in²⁴ erkekleri ve hanımlarıdır²⁵.

Tanrı Amon varolmaya devam ettiği müddetçe tanrının yaratıcılıkla ilgili bu kozmogonisi aynen sürdürülmüştür. Burada, tanrı Amon, Ogdoa tanrılarının babalarının babası olduğu kabul edildiği gibi Ptah ve Honsu da yüce tanrının birer parçası hatta kendisi olarak görülmüştür. Aynı şekilde Başlangıç Ummanı'nın dişi bir ögesi olan Nunet, Hathor adıyla tanrı Amon tarafından yaratılmış ve Amon'un Hathor'la birlikteliğinden Sekizli tanrılarının dünyaya gelmeleri sağlanmış olduğu ifade edilerek karmaşık bir yaratıcılık şekli ortaya atılmış olmaktadır.

Amon isminin eski bir Libya kelimesi olan Aman (su) kelimesinden gelebileceği düşünülmeyle beraber²⁶, tanrı Amon'un yalın olarak adı Amen (saklamak, gizlemek) fiilinden gelmekte, rüzgarlar, esintiler tanrısı olarak gizli, görünmez, görülmeyen, görülemeyen anlamını taşımaktadır. Zaten başlangıçtan itibaren hareket halinde hava veya canlandıran nefestir²⁷. Bu yüzden insanoğlu tarafından anlaşılması, tahayyül edilmesi zor bir tanrıdır. Zamanla firavun olacak çocuğa ve tanrıça İzis'in canlandırmak için, kötü kardeşi Seth tarafından öldürülen kocası Oziris'in cesedine hayatı nefesi veren tanrı olmuştur²⁸. O halde, din adamları, Amon'un sırasıyla rüzgar, ruh, can, evreni canlandıran hayatı nefes, hatta Başlangıç selülü olduğunu öne

²⁴ Tatenen olarak adlandırılan bir yer tanrısıdır ve Yeni İmparatorluk devrinden itibaren Ptah'la özdeşleştirilmiştir.

²⁵ Leonhard H. Lesko, *Ancient Egyptian Cosmogonies and Cosmology*, Religion in ancient Egypt, ed. Byron E. Shafer, New York, 1991, s. 105-106.

²⁶ George Hart, a.g.e., s. 5.

²⁷ Erik Hornung a.g.e., s. 67.

²⁸ François Daumas, a.g.e., s. 300.

sürmüşler ve onun Başlangıç tanrılarını da yaşama getirdiğini ileri sürerek Başlangıç tanrısı olarak ilan etmişlerdir. Tanrı Amon'un yaratıcı tanrı olarak büyük tanrılar arasında yer almasıyla ve gittikçe öneminin artmasıyla, Amon, ilahilerinde de görülebileceği üzere varolan herşeyi yaratan gizli yaratıcı gücü temsil etmeye başlamış, bu yüzden “çocuklarına (insanlara) görünmeyen” şeklinde veya “tanrılardan ve insanlardan gizli” olduğu ifade edilmiştir. Aslında özelliklerini aldığı tanrı Rê gibi gözle görülebilen, tecellisi olmayan bir tanrıdır. Ptolemeler devirlerine doğru Amen isminin “Men” köküyle bağlantılı olduğu ve “sürekli” yani ebedî olduğu kabul edilmiştir²⁹.

Tanrı Amon'un yeryüzündeki kutsal hayvanları koç ve Nil kazıdır. Tanrı Montu'dan aldığı erkeklik ve kavgacı, hatta savaşçı özelliğe sahip olan koç, aynı zamanda, verimliliği temsil etmekteydi. Amon'un Nil'de yılda bir defa tur attığı geminin burun kısmında koç bulunmaktaydı ve Karnak mabedine götüren yolun iki tarafında yaptırılan koç başlı, aslan vücutlu sfenskler yüce tanrının cisimlenmiş şekliydi³⁰. Tanrı Amon'un diğer bir simgesi Nil kazıdır. Din adamları Nil kazının Başlangıç yumurtasını yumurtladığını ve oradan da güneşin çıkıp yükseldiğini ileri sürmüşlerdir³¹.

Başlangıçta, rüzgarlar ve esintiler tanrısı olan tanrı Amon, Montu, Min, Rê gibi tanrılarla özdeşleştirildikten sonra zaman içinde ilavelerle çeşitli isimleri taşıyan birtakım şekiller altında gösterilmiştir³².

- Tanrı Amon'un en çok görülen şekli, başında güneş diskiyle birlikte uzun iki deve kuşu tüyünden oluşan taçlı, tanrılara has ucu kıvrık sakalı olan, sağ elinde hayat sembolü Anh'ı, sol elinde tanrı asası taşıyan firavun gibi giyimli bir insanla temsil edilmesidir.

²⁹ E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II, s. 2.

³⁰ Koç başlı aslan vücutlu sfensklerin herbirinin ön ayaklarının arasında yüce tanrının yeryüzündeki görüntüsü sayılan firavunların heykelleri bulunmaktadır. Büyük bir ihtimalle Yeni İmparatorluk XVIII. Hanedandan IV. Tutmozis devrinde başlatılan bu tip sfenskler III. Amenhotep devrinde yaygınlaşmıştır. Bu sfenskler Gize piramitlerinin yanbaşıda bulunan ve tanrı Rê-Horakti'yi temsil eden büyük sfenskle tanrı Amon'u temsil eden koç başının bir karışımıdır (*Connaissance des Arts, III., Amenofis*, numéro hors série, Paris, 1993, s. 38) ve tanrı Amon ve Rê özdeşleşmişliğinin en güzel kanıtıdır.

³¹ A. Eggebrecht, *a.g.e.*, s. 256.

³² Tanrı Amon, bir taraftan, başlangıçta yukarıda adı geçen tanrılarla özdeşleşirken, diğer yandan Orta İmparatorluk devrinde tanrı Rê ile özdeşleştirilen Oziris, Sobek, Knum gibi tanrılarının da Rê dolayısıyla özelliklerini almış oluyordu. Sanki bütün tanrılar onun bir parçası olmuş oluyordu. Hatta öyle ki, tanrı Rê'ye eş olarak gösterilen Hathor da diğer tanrıçalarla özdeşleşmiş (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I., s. 442) ve Amon'la bağlantısı olan bir tanrıça olmuştur.

- Bazan sağ elinde Anh işareti yerine savaş palası Hepeş'i tutan bir insanla temsil edilmiş, tanrının firavunlara, savaşlarda, zafer vadeden yönü vurgulanmış³³, tanrı Montu'nun savaşçı özellikleri bu şekilde Amon'a male edilmiştir.

- Bir diğer Amon şekli Amon-Kematef'tir. Eski bir yılan tanrıyla özdeşleşmiş şeklidir ve adı "vaktini tamamlayan" anlamına gelmektedir. Bir yılanın derisini değiştirip yenilenmesi gibi, başka bir hayat devresinde kendini yenileyen şekilde yorumlanabilir; o halde bu şekliyle sonsuzluğu ifade etmektedir³⁴. Bir yılan tanrı olarak ortaya çıkan Amon-Kematef için Teb'de iki boyutlu bir çeşit kısa yılanın kutsal sayılıp, öldüğünde mumyalandığı ve tapınağa gömüldüğü Herodot tarafından aktarılmıştır³⁵. Kanımızca Amon-Kematef, üzerinde yılanla çevrili bir güneş diski bulunan şahin başlı bir insanla da veya Teb'deki Amon-Rê-Atum olarak üç büyük tanrıyı ifade eden ve başında yılanla çevrili bir güneş diski bulunan insanla temsil edilmiştir. Bu şekliyle yaratıcı tanrı özelliği vurgulandığı gibi Heliopolis ve Teb'in tanrısı olduğu ifade edilmiştir³⁶.

- Diğer taraftan pek çok kabartmalarda Amon-Rê, "Teb'de oturan, ufukta beliren yüce tanrı", "İki Ülke tahtlarının senyörü" veya "Ta-Kenset'in (Nubya) idarecisi, İki Ülke tahtlarının senyörü" olarak üzerinde kobra yılanıyla çevrili diskle birlikte iki uzun tüylü taç bulunan koç başlı bir insan şeklinde de gösterilmiş, bu şekliyle idareye gelecek firavunları tayin eden tanrı olduğu belirtilmiştir³⁷.

- Tanrı Amon, tanrı Amsu veya Min'in belirgin erkeklik organını havi vücuduyla da temsil edilmiştir. Amon-Min'in ortak özelliğini ifade eden Amon'un bu şekli Amon-Kamutef³⁸ olarak adlandırılmıştır ve "Anasının öküzü" anlamına gelmektedir³⁹. Bundan Amon'un kendi kendini yarattığı, hatta babasız dünyaya geldiği için Rê'nin tanrıça Nut'u dölediği gibi onun da bir gök ineği olan annesi Nut'u dölediği ve bir sonraki günkü güneşin

³³ E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 16.

³⁴ George Hart, *a.g.e.*, s. 15.

³⁵ Herodotos, *Herodot Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1973, s. 123.

³⁶ E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 17.

³⁷ E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 17.

³⁸ Orta İmparatorluk XII. Hanedandan I. Sezostris devrinde Karnak tapınağının hemen yanındaki küçük Beyaz Şapel Amon-Kamutef adına yapılmış ve tanrı Amon tanrı Min görünüşüyle aksettirilmiştir (François Daumas, *a.g.e.*, resim 148, s. 440).

³⁹ George Hart, *a.g.e.*, s. 16.

doğmasını sağladığı anlaşılmaktadır. Yeni İmparatorluk XVIII. Hanedandan II. Amenhotep devrinde (M.Ö. 1450-1425) yazılan Amon-Rê ilahilerinde Min-Amon olarak yüce tanrının bütün tanrıların şefi olduğu gibi insanları, hayvanları ve onlara gerekli şeyleri de yaratanın o olduğu ve bu şekilde Karnak'a başkanlık eden tanrı olduğu, hatta Min-Amon ikilisinin, benliklerinde, tanrı Rê'nin zamanla ilgili özelliklerini de taşıdıkları ifade edilmiştir:

"Amon-Rê'ye tapmak.

Bütün tanrıların şefi, Heliopolis'in merkezindeki öküz,

Bütün sürü hayvanlarına olduğu gibi aleve hayat veren,

Sevilen ve mükemmel tanrı,

Selam sana, İki Ülke'nin tahtlarının senyörü Amon-Rê,

Karnak'a başkanlık eden, tarlalarına hakim olan anasının öküzü,

.....

Ennea'nın mükemmel öküzü ve bütün tanrıların başı,

.....

İnsanları şekillendiren, sürü hayvanlarının yaratıcısı,

Varolan herşeyin efendisi ve hayatî bitkilerin yaratıcısı,

.....

Dikkatli ve başarılı ey! Min-Amon,

Ebedi zamanın efendisi, sonsuz zamanın yaratıcısı"⁴⁰

- Tanrı Amon, güneş diski, tüyler ve boynuzlardan oluşan bir taç taşıyan timsah başlı bir insanla da gösterilmiştir. Bu şekliyle de "Rê'nin hayatının ve Atum'un yıllarının düzenleyicisi" olarak geçmekte⁴¹ ve böylece tanrı Amon'un milyonlarca yılın düzenleyicisi, idarecisi, dahası insanların hayat sürelerinin belirleyicisi olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca tanrı Amon, Sobek-Rê olarak Rê ile özdeşleşmiş olan timsah tanrı Sobek'in özelliklerini de yüklenmiş olmaktadır.

Görüldüğü üzere, I. Amenemhat'la başlayan XII. Hanedan devrinde tanrı Amon diğer tanrılarla özdeşleştirmelerle ülke çapında üstün bir pozisyona getirilmiştir. Tanrı Amon, kült merkezi İpet-sut (Karnak)'tan itibaren tüm Mısır'a hakim durumdadır. Bundan böyle yapılan her şey, atılan her adım yüce tanrı adına yapılmıştır.

⁴⁰ Claire Laloutte, *a.g.e.*, s. 120-121.

⁴¹ E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 18.

XIII. Hanedanla birlikte Mısır tekrar bir karışıklık devri yaşamış, pek çok bölgesel krallıklara ayrılmış ve yabancı istilalara elverişli bir durum arz etmiştir. Bu yüzden Suriye (Haru) ve Kenan ülkesi (Kinakki) gibi Mısır'ın kuzey doğusundaki bölgelere de hakim olan ve M.Ö. 1750'den itibaren Delta bölgesine nüfuz etmeye başlayan, Mısırlıların Heka Hasut (Yabancı ülkelerin şefleri) olarak adlandırdıkları Hiksoslar⁴² Mısır'ın en zengin bölgesi olan Aşağı Mısır'a yerleşerek Avaris'i başkent olarak seçmişlerdir. (M.Ö. 1730). Bununla birlikte, tüm Mısır'a hakim olup olmadıkları bilinmemekle beraber Yukarı Mısır'ı vergiye bağlamışlardı⁴³. 150 yıl boyunca (M.Ö. 1730-1580) Mısır'da hakimiyetlerini sürdüren Hiksoslar Mısır halkını elde tutabilmek için Mısır'ın baş tanrılarında birini resmi tanrı olarak seçeceklerine, zamanla kendi savaş tanrıları Teşub'a benzerliğiyle tanınan ve Mısır'a medeniyeti getiren tanrı Oziris'i katleden kötü tanrı Seth'i yüceltmişlerdi. Tanrı Seth, asırlar boyu Mısır'ın birliğini tehdit eden tanrı olarak görüldüğünden Hiksosların ülkeden çıkarılması dinî bir görev olarak kabul edilmiştir⁴⁴. İşte bu şekilde, ilk önce XVII. Hanedan firavunları⁴⁵ bağımsızlık hareketini başlatmışlardır ama, sonunda XVIII. Hanedanın kurucusu ve Yeni İmparatorluk devrini başlatan I. Ahmozis, tanrı Amon'un önderliğinde, ondan aldığı güçle ve onun lütfuyla, Hiksosları bozguna uğraup ülkeden çıkarmayı başarmış ve yeniden İki Ülkenin (Aşağı ve Yukarı Mısır) birliğini sağlamış; tanrı Amon'un kült merkezinin bulunduğu Teb şehri tekrar başkent olmuştur. Firavun I. Ahmozis'le başlamak üzere XVIII. Hanedan firavunlarından sırasıyla I. Amenhotep, I. Tutmozis, II. Tutmozis, özellikle III. Tutmozis ve II. Amenhotep devirlerinde yapılan seferlerle Mısır'ın sınırları, kuzey doğuda Fırat ve onun kolu Habur nehirleri arasında bulunan Naharina'ya kadar, güneyde ise tüm Nubya (Sudan) ülkesi dahi olmak üzere, önemli ölçüde genişlemiş⁴⁶, Mısır büyük bir imparatorluk kurmayı başarmıştır. İşte firavunla-

⁴² Guy et M. F. Racht, *a.g.e.*, s. 129.

⁴³ Luksor'un güneyinde Gebelayn'da, İtyan ve Apofis gibi Hiksos krallarının adına kazanmış taşların bulunması en azından bazılarının tüm Mısır'a hakimiyetlerini genişlettikleri intubanı da yaratmaktadır. (François Daumas, *a.g.e.*, s. 83).

⁴⁴ Leonard H. Lesko, *a.g.e.*, s. 104.

⁴⁵ XVII. Hanedandan Sekenenrê Taô (Büyük Sekenenrê), Sekenenrê Tâker (Cesur Tekenenrê) ve Kamosis Hiksoslara karşı müthiş bir mücadeleye girmişlerdir. Güneyde Nubyalılarla da itifaka girişen Hiksoslara karşı Kamosis önemli başarılar elde etmekle beraber genç yaşta ölünce yerine geçen oğlu I. Ahmozis (M.Ö. 1580-1558) XVIII. Hanedanı kurmuş ve Hiksoslara karşı mücadeleye devam etmiştir (François Daumas, *a.g.e.*, s. 83-84).

⁴⁶ I. Ahmozis, Mısır'ın bozulan idaresini ve ekonomisini düzeltmeye, Hiksoslar devrinde ve bağımsızlık savaşları esnasında ihmal edilen tapınakları restore etmeye başladığı gibi (G.

rın bu başarılarının tanrı Amon'un önderliğinde, onun lütfuyla ve onun esinlediği strateji doğrultusunda gerçekleştiği⁴⁷, oğulları firavunlara bir imparatorluk kurma siyasetini buyurduğu kabul edilmiş "tanrı Amon'un zaferleri"⁴⁸ sayesinde savaş meydanında düşman tarafından terk edilen savaş gereçleri ve ganimetlerin mısırlılara geçtiği ve bölge halkının firavuna boyun eğ-

Maspero, *Histoire ancienne des peuples d'Orient*, Paris, 1921, s. 245-251), Mısır'ın kuzey doğusunu emniyete almak maksadıyla halen Hiksosların güçlü bir şekilde yerleşik oldukları Filistin ve daha ötesinde Fenike'ye seferler düzenlemiş ve Mısır'ın güneyindeki Nubya'yı (Sudan) İkinci Şelale'ye kadar yeniden ele geçirmiştir. Yerine geçen oğlu I. Amenhotep (M.Ö. 1558-1530) ülkesini bir imparatorluk yapma çabasıyla güneyde ve kuzey doğuda seferlere çıkmış ve hatta bugünkü Ürdün'e kadar ulaşmıştır. I. Amenhotep'ten sonra I. Tutmozis (M.Ö. 1530-1520) Mısır'ın sınırlarını Suriye'deki (Haru) Retenu'yu (Fırat) aşır Mitannileri (Maiteni) yenerek Fırat ve Habur arasındaki, Arapçada İki Nehir anlamına gelen, Naharina bölgesini fethetmiş, güneyde ise, Nubya'nın tümünü Mısır topraklarına katmıştır. II. Tutmozis (M.Ö. 1520-1504) genellikle babasının elde ettiği yerlere baskı karakterli seferler düzenlemiş, Mısır'ın idaresindeki bölgelerde varlığını hissettirmiştir. Bundan sonra resmen ve dinen idareye III. Tutmozis gelmekle birlikte küçük yaşta olduğu için kraliçe-firavun Hatşepsut'un (M.Ö. 1504-1484) naibelik devrinde seferlere ara verilmiş ve barışçı bir dönem yaşanmıştır. Hatşepsut'un ölümüyle başa geçen III. Tutmozis (M.Ö. 1484-1450) halası Hatşepsut devrinde dağılmaya yüz tutan ve sınırları Fırat'tan beriye gerileyen Mısır İmparatorluğu'nun Asya topraklarını tekrar ele geçirmeye karar verip M.Ö. 1484-1464 arasında 20 yıl boyunca bölgeye 17 sefer düzenlemiş Kadeş prensi ve müttefiklerini Meciddo'da yendiği gibi sekizinci seferinde Fırat nehrine hatta Kargemiş'e kadar uzanmış ve büyük ganimetlerle ülkesine dönmüştür. Mısır'ın gücünden endişe duyan komşu ülkelerden Hititler, Asurlar, Babilliler III. Tutmozis'e kıymetli hediyeler göndermişlerdir. Biblos, Simira, Ugarit gibi Fenike şehirleri Mısır'ın parlak şehirleri haline gelmiştir. Ama yine de III. Tutmozis bölgeyi elde tutmak için gövde gösterisinde bulunmak üzere zaman zaman seferlerine devam etmiştir. III. Tutmozis'ten sonra idareye gelen oğlu II. Amenhotep (M.Ö. 1450-1425) babasının dış siyasetini sürdürmüş, Mısır'a bağlı bölgelerdeki ayaklanmaları zalimce bastırması ve Mısır'a büyük sayıda savaş esiri getirmiştir. Bunlardan İbrani oldukları da öne sürülen ve Habirularla yakınlıkları ihtimal dahilinde olan 3600 Apiru önemli bir sayı teşkil etmiştir. Bu dönemde, Mısır, Mitanni topraklarının bir parçasına sahip olmasına rağmen Mitanni kralı Mısır'a karşı düşmanca bir siyaset güdeceğine hemen yanbaşında güçlü Hitit devletinin kralı büyük faüh Şuppiluliuma'nın oğlu III. Tudhaliya'ya karşı müttefik elde etmek amacıyla Mısır'a kıymetli hediyelerle birlikte elçiler göndermiştir. Bu şekilde başlayan Mısır-Mitanni ilişkileri IV. Tutmozis (M.Ö. 1425-1405) devrinde diplomatik bir evlenmeyle sonuçlanmış ve IV Tutmozis Mitanni kralı Artatama'nın kızlarından biriyle evlenmiştir. III. Amenhotep'in annesi olacak bu prenses Mutemwia (tanrıça Mut kutsal gemisindedir) mısırca adıyla anılmaktadır. IV. Tutmozis devrinde Mısır Orta Doğu'da bir denge unsuru teşkil etmiş ve imparatorluğun her tarafında sakin bir dönem yaşanmıştır. III. Amenhotep (M.Ö. 1405-1380) ise Mitannilerle evlilik siyasetini sürdürmüştür ve Mitanni kralı Suterna'nın kızı Kilugepa'yla evlenmiş, aynı şekilde bir Babil prensesini haremine getirtmiştir ve hayatının sonunda Sutarna'nın yerine gelen Mitanni kralının kızı Tadugepa'yı evlenmek üzere Mısır'a getirtmiştir. Mısırcada "güzel geldi" anlamını taşıyan Nefertiti adını alan bu prenses III. Amenhotep'in oğlu IV. Amenhotep'le evlenmiştir. (François Daumas, a.g.e., s. 83-89; Guy et M.F. Racht, a.g.e., s. 27, 28, 248).

⁴⁷ George Hart, a.g.e., s. 8-9.

⁴⁸ Alexandre Moret, a.g.e., tome II, s. 517.

diği, dolayısıyla tanrı Amon'un üstünlüğünü ve yüceliğini kabul ettikleri ifade edilmiş, hatta III. Tutmozis yendiği düşman kumandanlarının isimlerini bir deri üzerine yazdırarak Karnak'taki Amon tapınağına koymuştur⁴⁹. Zaten bu devirde firavunun kılıcının gittiği yerler tanrı Amon'un mekânı olarak kabul edilmiş, yani Mısır'ın sınırlarının genişlemesiyle tanrı Amon'un etki alanının da genişlediği fikrini benimsemişlerdir. Bu yüzden Mısır'ın "her ülkenin efendisi" olduğu gibi "tanrıların senyörü" olan tanrı Amon'un da "imparatorluğun senyörü" olduğu belirtilmiştir⁵⁰.

III. Tutmozis'in zaferleri için yazılan methiye Stela'sında tanrı Amon'un oğlu firavun'a "buyruğumla sana uzunlamasına ve genişlemesine dünyayı verdim... Gücün ve kuvvetinle nehri (Fırat) aşın, Naharina çevresine ulaştın.... zaferlerinin bütün ülkelere ulaşmasını ve halkların (kavimlerin) vergileriyle gelip haşmetin önünde eğilmelerini sağladım"⁵¹ şeklinde seslenerek ve III. Tutmozis'i "tam teçhizatlı bir savaçı", "öldüren yıldız", "yenilmez öküz", veya "tımsah" görünümünde göstererek düşmanı dehşete düşürdüğü belirtilerek hitabettiği açıklanmıştır. III. Tutmozis'in Heb-Sed (jübile) töreninin yapıldığı sütunlu kısımda Mısır'da bilinmeyen, Naharina'ya kadar olan bölgelere ait bitki ve hayvan sahnelerinin yapılmış olması tanrı Amon'un evrensel bir tanrı olduğunu hatırlamak içindir ve tanrı Amon Karnak'ta "Ah-Menu'da (en kutsal yer) oturan göklerin senyörü" olarak gösterilmiş, bu şekilde sadece Mısır'ın değil, Mısır'ın idaresi altındaki ülkelerin de yüce tanrısı olduğu⁵² vurgulanmıştır. Madem ki "Mısır tanrılarının senyörü" olan Amon sayesinde Mısır'ın sınırları "güneşin çizdiği dairenin uzandığı yerlere kadar uzağa" genişlemişti, o halde Amon Mısır'ın kurduğu bu imparatorluğun da senyörüydü⁵³.

Tabii ki firavunlar, özellikle III. Tutmozis, bu başarılar için tanrıya şükranlarını ifade etmek amacıyla savaşlardan elde ettikleri ganimetlerin ve Kıbrıs (Alasya), Girit, Ege adaları (Haunebu) gibi yerlerin Mısır'ın siyasi üstünlüğünü kabul ettiklerinin bir ifadesi olarak her yıl gönderdikleri hediye ve haraçların⁵⁴ büyük bir kısmını, idaresi Amon ruhban sınıfının elinde olan Teb'deki Amon tapınağına bıraktıkları gibi, her firavun "Amon-Rê'ye ebedi-

⁴⁹ George Hart, *a.g.e.*, s. 9-10.

⁵⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 517.

⁵¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 521.

⁵² George Hart, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁵³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 517.

⁵⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 521.

yet anıtları inşa ettim", "hiç bir kısıtlama yapmaksızın, ambarlarını buğdayla, arpayla doldurdum", "onun için kurban kesilen sunak yerini donattım", "[Onun adına yapılan] törenlerini arttırdım"⁵⁵ şeklinde tanrı Amon'u hoşnut etmek⁵⁶ için elinden geleni yaptığını açıklamıştır. Buna ilaveten Karnak'taki tanrı Amon'un kutsal evine (Hetep neter) yani tapınağa ve ona bağlı olan yerlere I. Tutmozis Yukarı ve Aşağı Mısır'da araziler de bağışlamıştır, hatta tanrının evinde köylülerin yanısıra seferlerden elde edilen esirler de çalıştırılmıştır⁵⁷. Bunun sonucu olarak tanrı Amon din adamlarının bulunduğu yerlerde ve özellikle başkent Teb'de muazzam bir zenginlik birikimi olmuş, oraya gelen veya yerleşen yabancılar ve her türlü kültürel ilişkiler ve etkileşimler sayesinde Teb uluslararası bir başkent haline gelmiştir⁵⁸. Tabii ki Mısır'ın idaresi altında bulunan Kenan ülkesi (Kinakki) ve Suriye'de (Haru) de tanrı Amon adına tapınaklar yapılmış, hatta fethedilen ülkelerin hükümdarlarıyla Mısır firavunları arasında tanrı alışverişi de olmuştur. III. Amenhotep hastalandığında Teb'e iyileştirme gücü olan tanrıça İştâr'ın kü-

⁵⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 515-517.

⁵⁶ Genellikle bu devir firavunları tanrı Amon'u hoşnut etmek için kendilerine bir taraftan "Amon'un neşesi", "Amon tarafından sevilen" gibi sıfatlar aldıkları gibi (George Hart, *a.g.e.*, s. 6-7), yine tanrı Amon'a atfen "Amon hoşnuttur" anlamına gelen Amenhotep ismini, diğer taraftan "Onu yaşama getiren Thot'tur" veya "Thot'un çocuğu" anlamında olan ve tanrı Thot'u da yüceltmeyi amaçlayan Tutmozis (Thot-ms-s) kraliyet ismini almışlardır (Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 15). Tabii ki Amon din adamları tanrı Thot'u tanrı Amon'a bağlı kılmak için bazı kuramlar ortaya koymuşlar ve tanrı Amon'un eşi olarak tanrıça Mut'u, her ikisinin oğlu olarak ta, tanrı Thot'un bazı özelliklerini benliğinde toplayan tanrı Honsu'yu ortaya çıkarmışlar ve üçünün tanrısal aileyi teşkil ettüklerini öne sürmüşlerdir.

Mut: Yeni İmparatorluk devrinde tanrı Amon'un eşi olarak anılan tanrıça Mut'un adının anlamı "anne" dir ve varolan her şeyi doğuran "dünyanın anası" olarak kabul edilmiştir. "Teb Ölüler Kitabı"ndaki Hu-nefer papirüsünde tanrıları doğuran bir ana olarak ta geçmektedir. Doğuran tanrıça olmakla beraber kimse tarafından doğurulmamıştır. Tanrı Nun ile Başlangıç zamanında varolduğu düşünülmüştür. Kült merkezi Teb'deki Amon tapınağının yanındadır. Orada bulunan Aşer kutsal göleti tanrıça Mut'a aittir (E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 28-33).

Honsu: Tanrı Amon ve tanrıça Mut'un oğlu olarak geçen tanrı Honsu'nun adının, yolculuk yapmak, hareket etmek, koşmak anlamına gelen "Hens" kelimesinden türediği sanılmaktadır. Ay tanrısı Thot'un bir şekli olarak kabul edilmiş ve gökteki hareketine bağlı olarak "seyyah" olarak adlandırılmıştır. Honsu-Pahart adı altında ayın hilal şekli ile kadınların bebek beklemelelerini, hayvanların doğurganlığını, yumurtadaki hücrenin gelişmesini, bitkilerin büyümesini, meyvelerin olgunlaşmasını sağlayan tanrıdır. Diğer yandan yere, göğe, denize zarar veren, insana acılar, ağrılar, hastalıklar çektiren, ölümüne sebep olan kötü ruhlara karşı savaşan tanrıdır. Kült merkezi Teb'dedir (E. A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 33-37).

⁵⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 353.

⁵⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 515.

çük bir heykelini getirtmiş, buna karşılık, dost hükümdarlara, firavunlar, Rê, Amon ve Honsu gibi tanrıların mucize yaratıcı imajlarını veya heykellerini göndermişlerdir⁵⁹.

XVIII. Hanedan firavunlarına her türlü başarıyı bahşeden tanrı Amon'un idareye gelecek veliahtı tayin ettiği, yani firavunların onun izniyle, lütfuyla idareye geldikleri, iktidarlarının ilham kaynağı olduğu, firavunları yönettiği kabul edilmiş, firavunlar tanrının yeryüzündeki Ka'sı (Benliği, görüntüsü) olarak görülmüş, dahası Deir El Bahari ve Luksor tapınaklarındaki ifadelerle göre tanrı Amon'un idareye gelen firavunun gerçek babası olduğu da iddia edilmiştir. Bütün bunların sonucu olarak firavunların iktidarı süresince tanrı Amon barışta ve savaşta, her türlü siyasi ve sosyal sorunun çözümlenmesinde, bir suçlunun cezalandırılmasında veya yararı görülen bir hizmetinin ödüllendirilmesinde, yalanla gerçeğin bulunmasında, tüm kararlarda, her fırsatta firavunu yönlendiren yüce tanrı olarak görülmüştür⁶⁰. Zaten firavun, tapınakta bir ayın sırasında, sorun ne ise tanrının bilgisine sunuyor ve tanrının heykelini tutan rahipler vasıtasıyla ya sesli olarak ya baş sallayarak veya tamamen başka bir işaretle tanrının iradesi belirtiliyordu⁶¹.

Amon ruhban sınıfının Hanedan işlerine müdahale etmesi I. Ahmozis ölünce yerine geçecek olan, ama kraliyet soyundan olmayan bir anneden olan oğlu I. Tutmozis'in (M.Ö. 1530-1520) idareye gelmesi konusuylla başlamıştır. Kraliyet geleneklerinin savunucusu, firavunların tanrıdan geldiklerinin ve bütün firavun çocuklarının doğumunun şahidi olarak⁶² Amon din adamları olaya el koymuşlardır. I. Tutmozis'in, asil soydan bir anneden olan üvey kızkardeşi Aâhmes ile evlenmesi halinde tahta çıkabileceğini kararlaştırmışlar ve ancak bu şekilde I. Tutmozis'in iktidarı meşru sayılmıştı. Benzer bir durum II. Tutmozis ve Hatşepsut'la yaşanmıştır. I. Tutmozis'in Aâhmes'le evliliğinden küçük yaşta ölen iki oğlu ve bir de Hatşepsut isimli kızı, ve hareminden asil olmayan İzis adlı bir hanımdan da ileride II. Tutmozis olacak oğlu olmuştur⁶³. O halde, babası I. Tutmozis'ten sonra asil anneden olan Hatşepsut'un idareye gelmesi söz konusu olmuştur. I. Tutmozis, tanrı

⁵⁹ Mısırlılar Ortadoğu'daki bölgeleri idare etmek için, özellikle, diplomatik bir dil olan Akad diline önem vermişlerdir (François Daumas, a.g.e., s. 88).

⁶⁰ Alexandre Moret, a.g.e., tome II, s. 517.

⁶¹ G. Lefebvre, *Histoire des grands prêtres d'Amon*, Paris, 1917, s. 70.

⁶² Alexandre Moret, a.g.e., tome I, s. 355-56; tome II, s. 518. Mısır'da tanrının kızı olarak ta kabul edilen kraliçeler vasıtasıyla Hanedanın sürekliliği sağlanıyordu.

⁶³ G. Maspero, a.g.e., s. 250-51.

Amon'un huzurunda, Amon rahipleri ve saray erkânı önünde, İki Ülke krallığının taçlarını Hatşepsut'a devredip, kendisinden sonra onun idareye geleceğini şu sözlerle ilan etmiştir: “Knumt-Amon Hatşepsut olarak yaşayan bu kızı yerime tayin ediyorum: tahtımda oturacak... Size rehberlik edecek O'dur. Sözlerini dinleyeceksiniz, emirlerini (yerine getirmek için) birleşiniz. Ona tapan, kuşkusuz yaşayacaktır; yüceliğine karşı kin besleyip kötü şeyler söyleyecek olan kuşkusuz ölecektir... Zira, bu tanrıça bir tanrının (Amon) kızıdır: kuşkusuz tanrılar onun için savaşır ve her gün, tanrıların kralı (Amon) babasının emri üzerine tanrılar onun arkasında nöbet tutarlar. Kraliyet asilleri duydular... ve secde ettiler...”⁶⁴.

Bununla birlikte, sarayda laik düşüncede olanlar, “meşruluk” geleneğine rağmen idareye bir erkek firavunun gelmesinde ısrar ediyorlardı, çünkü I. Tutmozis ordusunun başında Mısır'ın kuzey doğusunda Fırat'ın ötesine kadar, güney de Nubya topraklarında Üçüncü Şelale'nin ötesine kadar ilerlemişti; bir kraliçe-firavun askeri başarıları sürdürülemezdi. İşte bu gibi siyasi nedenlerle II. Tutmozis, üvey kızkardeşi Hatşepsut'la evlenmesi şartıyla idareye getirilmiştir⁶⁵.

II. Tutmozis ve Hatşepsut'un ortaklaşa sürdürdükleri iktidar esnasında Hatşepsut gerçek idareye sahip olamadı. II. Tutmozis'ten sonra aynı durum yaşandı, çünkü II. Tutmozis'le Hatşepsut'un Neferurê isimli bir kızları oldu, ama II. Tutmozis'in hareminden yine asil olmayan bir hanımdan sonraları III. Tutmozis olarak tahta çıkacak bir oğlu oldu. Bu durumda yine idareye en çok hakkı olan Hatşepsut görünmekle birlikte, Amon tapınağında dinî eğitim gören ve belki de dinî bir görev için yetiştirilen ve henüz çocuk yaşta olan III. Tutmozis'in tahta çıkması konusunda, Amon rahipleri arasında taraftarları bulunmaktaydı. Karnak'taki Amon tapınağında yapılan bir dinî ayin sırasında din adamları tanrı Amon'un heykelini her yönde dolaştırıp, daha önce tapınakta “firavunun yeri” olarak belirlenen yere yerleştirilen III. Tutmozis'in önünde durdurmuşlar ve III. Tutmozis'in firavun olmasına tanrı Amon'ın rıza gösterdiğini ilan etmişlerdir⁶⁶. Daha sonraları, III. Tutmozis tanrı Amon'un kendine kraliyeti bahşetmesi olayını ve tanrısal bir varlığa dönüştüğünü şu şekilde dile getirmiştir: “(tanrı Amon) benim için göğün kapılarını açtı; benim için Rê'nin ufkunun kapılarını açtı. Kutsal bir şahin

⁶⁴ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 361.

⁶⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 355-58; tome II, s. 519.

⁶⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 358; tome II, s. 519.

gibi gökte şeklini Amon-(Rê)'yi hayranlıkla seyrederek göğe doğru yükseldim: yüce senyöre taptım, göğün esrarengiz yollarında ufkun tanrısının haşmetli şekillerini gördüm. Bizzat (Amon)-Rê beni firavun olarak (ilan etti), başındaki taçlarla takdis edildim, ve kobrası başıma kondu... bir tanrının saygınlığını elde ettim... ve benim için büyük kraliyet isimlerini düzenledi"⁶⁷.

Tabii ki III. Tutmozis'in iktidarının meşru olabilmesi için, Hatşepsut, bu defa yeğeni ve üvey oğlu ile evlenmek durumunda kalmıştı. Başlangıçta Hatşepsut, küçük yaşta olan III. Tutmozis'in adına, kendi siyaseti doğrultusunda, naibelik görevini sürdürmüştür. Bu durum kraliyet mimarı İneni tarafından şu şekilde nakledilmiştir:

“(II. Tutmozis'in veya tanrı Amon'un) oğlu tahta çıktı; ama kızkardeşi, tanrının eşi Hatşepsut kendi düşüncesine göre dünya işlerini yürütüyordu. Mısır boyun eğerek tanrıdan (Amon) çıkan mükemmel tohum olan onun için çalışılıyordu... (O) emirler veren kusursuz şahsiyet”ü⁶⁸.

Çok geçmeden, kendini güçlü hisseden Hatşepsut, bu defa tek başına idareye gelen gerçek bir firavun gibi davranmaya ve kraliyet ünvanlarını almaya kalkışmış ve bunda başarılı olmuştur. Bir taraftan kraliçe olarak kendine tanrı Rê'nin dişisi 'Râet', tanrı Horus'un dişisi "Horet" gibi isimler⁶⁹ alırken, tanrı Amon'a da atfen Henemet Amon (Amon'la ahenk içinde) ismini almış⁷⁰, diğer taraftan erkeklere ait bir görev olmasına rağmen firavun olarak iktidarının geçerli olduğunu ispatlamak ve yerini sağlamlaştırmak için Hatşepsut ismini bir erkek adı olan Hatşepsu (asillerin önde geleni)'ya çevirmiş ve kendini resmî anıtlarda bir firavun gibi kısa etekli kıyafet, tanrısal sakal ve çıplak erkek büstüyle temsil ettirmiştir⁷¹.

Bütün resmi olaylarda III. Tutmozis'i geri planda bırakan Hatşepsut firavunluğunu elde etmede Amon din adamlarının desteğini görmüştür. İlk safhada, bu desteği tanrısal bir varlık, dahası tanrı Amon'un kızı olduğu konusunda elde eden Hatşepsut, din adamlarının geliştirdikleri kutsal dogumla ilgili kuramlarla, tanrıların soyundan olan annesi kraliçe Aâhmes'le

⁶⁷ J. H. Breasted, *A New Chapter in the Life of Thutmose III*, tome II, New York, 1900.

⁶⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 520.

⁶⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 359.

⁷⁰ George Hart, *a.g.e.*, s. 6.

⁷¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 359.

tanrı Amon'un kızları olduğunu ispatlamış ve bu şekilde iktidara gelmeye hakkı olduğunu, iktidarın kendisine tanrı tarafından verildiğini dile getirmiştir. Bunu, Yukarı Mısır'da Deir El Bahari'de yaptırdığı ölümle ilgili tapınağın bir duvarında, resimlerle aksettirmiş ve şöyle bir anlatım hazırlanmıştır:

Tanrılar ülkesinde, tanrıların kralı, insanların yaratıcısı Amon-Rê, sarayında, pek çok tanrı ve tanrıçayı toplayarak onlara Mısır'la beraber Suriye, Nubya (Sudan) ve Punt ülkelerini idare edecek, yani bütün ülkeleri kendi hakimiyetinde bulunduracak ünlü bir kraliçeyi dünyaya getireceğini bildirdi.

Yüce tanrı Amon-Rê konuşurken, bir oktan daha hızlı uçan kelaynak şekilli tanrı Thot saraya geldi ve Amon-Rê'yi dinledi ve tanrıya, bahsettiği "ünlü kraliçenin annesi olabilecek fevkalâde güzel bir kadının Mısır ülkesinde bulunduğunu" ifade etti. Bu güzel kadının Mısır firavunu I. Tutmozis'in eşi Aâhmes olduğunu belirttiğinde tanrı Amon diğer tanrılarla birlikte Mısır'a gitti⁷².

"Tanrı Kuzey ve Güneyin kralı I. Tutmozis'in şeklini aldıktan sonra ihtisamlı sarayında yatan kraliçeyi buldu. (Kraliçe) tanrının güzel kokusuyla uyandı, ona doğru ilerleyen tanrıyı görünce hayranlık içinde kaldı, tanrı ona sahiboldu, kalbini onun üzerine koydu ve ona tanrı şekliyle göründü. Ve gelişinden hemen sonra güzellikleri karşısında kendinden geçti: Öğelerinde tanrının aşkı yayıldı ve tanrının kokusu ve nefesi Punt parfümleriyle doluydu.

Ve işte kralın eşi, kraliçe Aâhmes'in Amon'un önünde söylediği şey (şu oldu): "Ruhların ne kadar yücedir! Bütün güzelliğinle haşmetimle birleştiğinde yüzünü görmek ne ulu şeydir! Usaren bütün öğelerimi kaplıyor": "Amon'la birleşen, asillerin ilki", senden olacak bu kızın adı böyle olacak... Bütün bu dünyada hayırlı bir kraliyet sürdürecektir, şüphesiz iki ülkeyi idare etmesi, tüm yaşayanların Ka'larına (bilinç) yol göstermesi için ruhum onundur, kalbim onunladır, iradem onunladır, tacım ona aittir"⁷³.

Bundan sonra Amon-Rê, insanların vücutlarını şekillendiren, yaratıcı tanrı Knun'a "Benim için kızımın vücudunu ve Ka'sını şekillendir, onu büyük bir kraliçe yapacağım, şeref ve kuvvet hayatının bütün günlerinde onun

⁷² Lewis Spence, *Ancient Egyptian Myths and Legends*, New York, 1991, s. 246-48.

⁷³ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 360.

olacak"⁷⁴ diyerek onu görevlendirdi. Böylece, Knum, Amon-Rê'nin kızının vücudunu Ka'sıyla birlikte, çömlekçi çarkında, kille şekillendirdi. Her iki şekil tam tamına aynıydı. Tanrıça Hekat ise kilden her iki şekle doğru hayat işareti Anh'ı tutarak ismi Hatşepsut olacak bebeğe hayat nefesi vererek canlandırdı. Aylar geçip te bebeğin doğumu yaklaştığında, tanrı Knum ve tanrıça Hekat kraliçeyi doğum yapacağı yere götürdüler. Tanrıça Meskenet ebelik, tanrıça Hathor ise sütanneliği yaptılar. Tabii ki bundan sonra tüm doğumunu kutladılar⁷⁵.

Bundan sonra rahiplerin geliştirdiği kuramlarla tanrı Amon'un Hatşepsut'a kraliyeti verdiği ve iktidarının meşru olduğu da şu şekilde ifade edilmiştir:

"Ona (Hatşepsut) bütün ovalık ülkeleri (Mısır) ve bütün dağlık ülkeleri (yabancı ülkeler) verdim. Bütün yaşayanları yönetecek. Onun için iki ülkeyi barış içinde birleştirdim. Konutlarınızı yaptırarak. Evlerinizi ulu kılacak... Sunak ekmeklerinizi devamlı kılacak. Sunak yerlerini zenginleştirecek. Tepesindeki gökten çiyi indirecek... Onun devrinde, onun için büyük Nil'lerin (Nil taşmaları) gelmesini sağlayın! Hayatta himayenizi ve onun etrafında istikrarı sağlayın"⁷⁶.

Bu yazıtta kraliçe Hatşepsut'un bir kadın firavun olarak kabul edilmesi için tanrı Amon'un ifadesiyle din adamları onun devrinin Mısırlılar için bolluk içinde olacağı kehanetinde bulunmakla birlikte sanki kendilerinin de bu iktidarın iyi geçmesinde rollerinin olacağını da ifade etmekten geri kalmamışlardır. Zaten Hatşepsut, din adamlarının, tam anlamıyla destek vermemelerini sağlamak amacıyla önemli tavizlerde bulunarak onların daha da kuvvetlenmesine ve devlet işlerine, aktif bir şekilde katılmalarına sebep olmuştur. Hatşepsut, Amon Başpeygamberi Hapuseneb'i siyasetine ortak etmiş, onu, ilk önce Amon tapınağı mallarının idarecisi, bütün güney ve kuzey Mısır tapınaklarındaki Başpeygamberlerin başı ilan etmekle yetinmeyip, güney vilayetlerinin idarecisi, Teb valisi ve vezir olarak ta görevlendirmiştir⁷⁷. Bunun yanında, Cehuti, Puyemrê ve özellikle Deir El Bahari'de Hatşepsut'un ölümle ilgili tapınağının mimarı Senenmut'un da Hatşepsut'un siyasetinde önemli

⁷⁴ Lewis Spence, *a.g.e.*, s. 48.

⁷⁵ Pierre Montet, *L'Égypte éternelle*, Paris, 1970, s. 48.

⁷⁶ François Daumas, *a.g.e.*, s. 134-135.

⁷⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 520.

rolleri olmuştur⁷⁸. Firavun resmen III. Tutmozis olmasına rağmen, Amon rahipleri sayesinde iktidarını meşru kılan ve 20 yıl boyunca (M.Ö. 1504-1484) tek başına idarede kalan kraliçe-firavun Hatşepsut, tanrı Amon'u hoşnut etmek için kırmızı kuarzitten bir şapel yaptırmış ve I. Tutmozis'in Karnak'ta yaptırdığı bölmeye 30 m. yüksekliğinde dev dikilitaşlar diktirmiştir⁷⁹. Bunlardan pembe granitten yapılmış olan bir tanesinin tepesinde, Ka işareti oluşturan iki elini, önünde diz çökmüş Hatşepsut'un başında tutan tanrı Amon'u görmek mümkündür. Bu şekilde tanrı Amon'un, bir taraftan erkek kıyafetinde olan kraliçe-firavunu himayesi altına aldığı, onu kutsadığı, ona hayatı gücü ilettiği ifade edilirken, diğer yandan, Hatşepsut'un tanrının yeryüzündeki Ka'sı yani görüntüsü olduğu, vurgulanmıştır⁸⁰. Genellikle barış içinde geçen kraliçe-firavun Hatşepsut devrinde, babası tanrı Amon'un direktifleri doğrultusunda tapınaklarda kullanılan günlük ile firavun inciri getirtmek üzere "iki çok yeşil kıyı" olarak adlandırılan Kızıldeniz'in doğu yakasındaki Punt ülkesine ve Somali'ye kadar Afrika kıyılarına ticarî seferler düzenlemiş, buralardan getirilen ağaçlar Deir El Bahari'deki bahçelere ekilmiştir⁸¹.

Kraliçe-Firavun Hatşepsut, M.Ö. 1484 yılında ölümüne kadar aktif olarak idarede kalmıştır. Ondan sonra, 30 yaşına varmış olan III. Tutmozis idareye gelmiş ve Deir El Bahari'deki tapınağın dışında pek çok anıtı kıldırılmış ve resmi anıtlardan Hatşepsut'un ismini kazıtmıştır⁸².

III. Tutmozis, tahta çıkışından başlamak üzere, M.Ö. 1484-1464 arasında, 20 yıl boyunca büyük imparatorluk kurma çabalarını sürdürmüş tanrı Amon'un rehberliğinde yaptığı 17 sefer sonucu ele geçirdiği bölgelerde Mısır'ın pozisyonunu güçlendirmiş, savaş ganimetleriyle ve yıllık ödenen haraçlarla, ülkesinin önemli ölçüde zenginleşmesini sağlamıştır. Elde edilen zenginliklerden büyük bir kısmının firavun tarafından tanrı Amon tapınağına bırakılması dolayısıyla Amon din adamları daha da zenginleşmiş ve etkinlikleri artmıştır. Zengin bir Mısır etrafında büyük bir imparatorluk kuran firavunu, Amon din adamları, tanrıların "Şar Kişşati" (evrenin kralı) olarak belirlediklerini ilan etmişlerdir. Din adamları zenginliklerine paralel olarak

⁷⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 86

⁷⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 86.

⁸⁰ Wolfhard Westendorf, *L'Egypte ancienne, Lausanne*, 1970, s. 100-101.

⁸¹ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 134.

⁸² Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 499.

siyasî görevleri ellerinde tutmaya devam etmişlerdir. Amon Başpeygamberi Menheperrê-Seneb bütün Mısır tanrılarının Baş Peygamberi olduğu gibi kraliyet hazinesinin ve her türlü devlete ait inşaat işlerinin de idarecisi olmuştur⁸³. Buna karşılık kendisine vezirlik görevi verilmemiş, bu görev Rehmerê tarafından yürütülmüştür⁸⁴.

Amon din adamlarının siyasî ve dinî pozisyonları II. Amenhotep (M.Ö. 1405-1380) devrinde de devam etmiştir, ve II. Amenhotep devrinde yazdıkları ilahilerle tanrı Amon'u, tüm Mısır tanrılarının üstünde, yüce tanrı olarak ilan etmişlerdir. Bununla beraber, din adamları, herhangi bir dinî karmaşaya, dolayısıyla bir sosyal çalkantıya sebebiyet vermemek için başta tanrı Rê olmak üzere diğer tanrılarının da isimlerine değinerek ve her birini tanrı Amon'un birer sıfatıymış gibi göstererek, tedrici olarak, Amon'u tek tanrı, en büyük tanrı ilan etmek istemişlerdir. Bunun için, ilk safhada, Eski İmparatorluk devrinden itibaren en büyük tanrı olarak kabul edilen tanrı Rê'nin özelliklerini benliğinde sindirmesini sağlama yolunu tutmuşlardı. Buna bağlı olarak tanrı Amon'un, tanrı Rê'nin yarattığı güneş, yer, gök, hava, rutubet ve ölüm gibi evrenin temelini teşkil eden unsurları temsil eden ve insanların yaratılmasından önce insanlara has özelliklere sahip, bir yerde insanların varolacağına habercisi olan Dokuzlu tanrılar grubunu (Ennea) da varederek yaşamı başlattığını ifade ederek evrenin ilk oluşumunun da Amon'a ait olduğu kabul edilmiştir. Buna ilaveten tanrı Amon'un, sadece ülke çapında yaratıcılığı kabul edilen tanrı Rê değil, aynı zamanda her biri kendi bölgesinde yaratıcı olarak görülen diğer tanrılar da yaratan tanrı olduğu ileri sürülerek ülke çapında üstünlüğünün kabul edilmesi gerektiği öne sürülmüş, bütün bölgesel tanrılarının bu yüce tanrı karşısında önemlerini kaybettikleri ima edilmiştir. Tabii ki böylesine yüce bir tanrıya sadece insanların değil, aynı zamanda, tanrılarının da şükrederek önünde secde etmeleri gerektiği de belirtilmiştir. Zaten tanrının "gizli" anlamına gelen adının üzerinde durulması, onun yüceliğini, ölümlüler tarafından tahmin edilemezliğini, kavranamazlığını göstermekte, işte bu yüzden yüce olduğunun bir ifadesi olmaktadır.

Tanrı Amon'un sadece varlıkları yaşama getirmekle kalmayıp evrende bir denge de sağlayan tanrı olduğu, yani varlıkların yaşamında evrelerin bulunduğu ve bir sonla noktalandığı da ortaya konmuştur. Tabii ki bütün dü-

⁸³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 500.

⁸⁴ Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 248.

zenin tanrısal Gerçek ve Adalete (Maât) dayanmakta olduğu ve insanların tanrının ön gördüğü kaderlerine boyun eğmek zorunda oldukları da belirtilmiştir. Diğer taraftan, Eski İmparatorluk devrinde tanrı Rê'nin, esas olarak sadece firavunu, hayattayken himaye ettiği, ona iyilikler bahsettiği ve ölümden sonra da firavunun tanrısının katına ulaşacağı kabul edilirken, tanrı Amon'un, sadece firavunları, zenginleri değil, aynı zamanda sade kullarını da koruduğu, korkak, dertli, karabahtlı kullarına yardım ettiği öne sürülmüş, dahası sadece Mısırlıların değil, renkleri farklı tüm insanların da tanrısı olduğu ifade edilmiştir. Çünkü, her ne kadar Amon'un lütfuyla Mısır bir imparatorluk kurup yabancı ülkeleri idaresine kattıysa da bu ülke insanların, bir yerde zorla değil isteyerek tanrı Amon'un yüceliğini kabul ettiklerinden söz ederek tanrının bütün insanlığın tanrısı olduğu gösterilmiştir. Bu çerçevede, Mısır imparatorluğunun bir parçası olmasa da Punt ülkesininin (Arabistan) Mısırlılar için büyük bir önem taşımış olması ilginçtir. Belki de doğuda bulunan bir ülke olması, dolayısıyla tanrının bir tecellisi olan güneşin oradan yükselmesi, oranın tanrının mekânı olarak kabul edilmesine yol açmış, bu yüzden de Punt "kutsal topraklar" olarak adlandırılmıştır.

M.Ö. 1650'de yazıcı Ani'nin "Bilgelik" adlı yazısında da ortaya koyduğu "Tanrı gücünü binlerce şekle verebilir"⁸⁵ sözünden de anlaşılacağı üzere diğer tanrıların tanrı Amon'un değişik tecellileri oldukları, firavunuyla, zenginlikle, fakiriyle, mısırlısı ve yabancılarıyla tüm insanlığın tanrısı olarak kabul edildiyse de, yine de henüz Mısır'da Monoteist dinî bir yapıdan bahsetmek erken olacaktır, çünkü tanrı Amon için "O tektir", "Ondan başkası yoktur" gibi sözler kullanılırken tanrı Amon'un "bütün tanrıların babası", hatta en "kıdemlisi" olarak hepisini üstünde bir konumda bulunduğu, dahası Hatşepsut'un Kutsal doğumuyla ilgili teoride de görüldüğü gibi hepsinin tanrı Amon'un hizmetlileri oldukları vurgulanmakla birlikte, diğer tanrıların devam etmekte olduğunu göz önünde bulundurarak Henoteist bir yapıdan söz etmek yerinde olacaktır. belki de Mısır'da Politeist bir dini yapı içinde tanrı Amon'a dayanan tek tanrılı bir din mevcuttu ve bu tanrı ancak saliklerin hissedebilecekleri bir tanrıydı⁸⁶. Bu durum, M.Ö. 1430 civarında yazılmış olan ve Kahire müzesinde muhafaza edilen aşağıdaki ilahilerde net bir şekilde görülmektedir:

⁸⁵ Claire Lalouette, *Textes sacrés et textes profanes de l'ancienne Egypte*, Paris, 1987, s. 126.

⁸⁶ Erik Hornung, a.g.e., s. 7-23; Françoise Dunand-Christiane Zivie-Coche, *Dieux et hommes en Egypte*, Paris, 1991, s. 5-11.

"Amon-Rê'ye tapmak.

.....
 Bütün Hayvanlara olduğu gibi tüm alevlere
 Hayat veren mükemmel ve sevgili tanrı.
 Selam sana, Amon-Rê, İki Ülke tahtlarının Senyörü⁸⁷,
 Karnak'a başkanlık eden...

.....
 Mecaiu'ların senyörü⁸⁸ ve Punt ülkesinin prensi
 Göğün büyük tanrısı, yeryüzünün kıdemlisi,
 Varolan (her) şeyin efendisi....

.....
 O tektir, tanrılar arasında ondan başkası (ona benzer) yoktur.
 Ennea'nın (Dokuzlar tanrılar) mükemmel boğası ve
 Bütün tanrıların başkanı,
 Gerçeğin ve Adaletin senyörü, tanrıların babası,
 İnsanları şekillendiren ve küçükbaş hayvanların yaratıcısı,
 Varolan her şeyin efendisi ve hayatî bitkilerin yaratıcısı,
 Sürüleri yaşatan otlakların yaratıcısı.

.....
 Huzur içinde gökte dolaştığında,
 Yeryüzünün olduğu gibi yeraltı dünyasının yaratıcısı,
 İki Ülkeyi ışıyla (nuruyla) aydınlatan,
 İki dünyanın şefi, Yukarı ve Aşağı Mısır'ın âdil kralı Rê⁸⁹
 Niyetleri diğer tanrılarinkinden daha üstün olan,
 Bütün dünyayı yapan üstün varlık
 Güzelliğinden dolayı tanrılar sevinç içindeler,

.....
 Punt'tan döndüğünde
 Kokusunu severler,

⁸⁷ İki Ülke tahtları Aşağı ve Yukarı Mısır'a atfen kullanılmıştır. Zaten firavunların taç giyme merasiminde her iki bölgenin ayrı ayrı tacını takmaları tüm Mısır'a hakim olduklarının kanıtıydı.

⁸⁸ Mısır ordusunda ve teşkilatında görev alan Nubya stepleri kavimlerinden biri (Claire Lalouette, a.g.e., dipnot 4, s. 285.

⁸⁹ Burada İki Dünya ile hem bu dünya hem de öteki dünya kastedilmektedir.

Kutsal topraklardan dönen güzel yüzlü tanrı⁹⁰
 (Tanrılar) Onlar secde etmede acele ederler,
 Zira efendileri olarak yüceliğini kabul ettiler.
 Büyük bir terör ilham eden korkunun senyörü,
 İhtişamın büyüktür, yükselişlerin güçlüdür,
 Sunakları “yeşillendiren” (artıran) ve besinleri yaratansın
 Yeri iterek göğü kaldıran ve
 Tanrıları yaratan sensin, senin için sevinilir.

.....
 Ebedî zamanın efendisi, sonsuz zamanın yaratıcısı,

Selam sana ey Rê, Gerçek ve Adaletin efendisi,
 Şapeli gizli olan, ey! tanrıların senyörü,
 Ey! Hepri, kutsal geminin ortasında
 Sarfettiği sözlerle tanrıları yaşama getiren,
 Ey! Atum, insanların yaratıcısı⁹¹
 Şekillerini (insanların) seçen ve onlara hayat veren.
 Birinin cildini diğerinden farklı kılan.
 Karabahtı olanın duasını dinleyen,
 Ona yakaran için merhametli kalb,
 Korkağı cesurdan kurtaran,
 Dertliyi felaketten uzaklaştıran,
 Ağzında kelâm olan, her şeyi bilen.
 Nil onun arzusuna göre akar,

.....
 Nurun mutluluğunu yaşama getirendir.
 Tanrılar onun güzelliğiyle mutlu olurlar
 Ve kalbleri onu gördükleri zaman yaşar.

.....
 Bütün tanrıların efendisi, senyör,
 Ufkun ortasında hayranlıkla seyredilebilen,

⁹⁰ Punt ülkesi (Arabistan) ve Kutsal topraklar varlıklara yücelik özelliği veren kokulu tüt-sünün yetiştiği yerdir. (Claire Lalouette, a.g.e., dipnot 6, s. 285) Ayrıca Etyopya ve Somali olarak da geçmektedir.

⁹¹ Görüldüğü gibi Rê'nin isimleri olan Atum ve Hepri Amon'a maledilmiştir. Hepri olarak, kelâmıyla tanrıları yarattığı ve Atum olarak insanları yarattığı ifade edilmiştir.

İnsanların şefi.

Amon ismi altında tecellilerinden daha çok
İsmi saklıdır.

.....

Varolan her şeyi yaratan ey! Eşsiz (tek) şekil,
Varolan şeyi yapan Eşsizlerin Teki (senyörü),
İnsanlar gözlerinden (nuruyla) varoldular,
Tanrılar ağzından (kelâmıyla) yaşama geldiler⁹².
Ey! hayvanları yaşatan otlakların yaratıcısı sen,
Ey! insanlara ayırdığın hayat bitkisinin yaratıcısı,
Gökte uçan kuşların olduğu gibi,
Nehirde balıkların hayatını sürdürüyorsun,
Henüz yumurtada olana nefes verirsin,
Uçan varlıkları ve kuşları yaşatansın,
Yılanları ve böceklerin olduğu gibi
Deliklerinde farelerin ihtiyacını sağlarsın,
Her daldaki böceklere hayat verensin.
Selâm bütün bunu yapan sana,
Vaktini sürüsüne faydalı olabilecek şeyi aramakla geçiren,
Ey! pek çok kollu, Eşsizlerin Teki, bütün uyuyan
İnsanların üzerine uyumadan titreyen
Ey! Amon, her şeyi dengeleyen
Atum, Horakti

.....

Övgüler sana zira bizim yüzümüzden yoruluyorsun!
Secdeler senin için, çünkü bizi yarattın!
Sürün seni selâmlıyor,
Göğün yüksekliklerine kadar ve boydan boya (tüm) dünyada
Ve Çok Yeşil'in (Akdeniz'in) derinliklerine kadar,
Her yabancı bölge sana bağlılığını ifade eder.
Yaratıcılarına şükrederek,

⁹² Burada tanrı Amon'un tanrı Rê ve Ptah'ın yaratıcılıkla ilgili usullerine sahibolduğu ifade edilmektedir.

Kendilerini yaşama getirene yaklaştıklarında mutlu olarak,
Tanrılar, ihtişamın karşısında, (önünde) secde ederler.
Ey! Büyük Ennea'ya başkanlık eden sen, benzeri olmayan Eşsizlerin
Teki,

Her gün Gerçek ve Adaletle yaşayan
Büyük Ennea'sının başındaki Heliopolis'li,
Doğunun Horüs'ü, İki Ufkun tanrısı,
Sen iradenle çöl, gümüş, altın, gerçek lapis yaratansın
.....

Tanrılar arasında tek kralısın,
Sayısı bilinmeyen isimlerin çoktur.
Doğu ufkunda yükselen, batı ufkunda batan,
.....

İnsanlık sana doğru dönüyor,
İnsanların kalbi sana doğru yükseliyor⁹³.

Bununla beraber Memfis'te doğmuş olan ve enerjik, savaşçı karakterli⁹⁴ hatta zalim denilebilecek yapıdaki II. Amenhotep'le birlikte yüce tanrı Amon'a ve devlet içinde devlet konumuna gelen kudretli ruhban sınıfına karşı tepkiler başlamış gibiydi. Çünkü II. Amenhotep, kraliyet ünvanlarından biri olarak "Heliopolis'in idarecisi tanrı" adını almıştı. Bu şekilde, tanrı Amon'a rakip olabilecek tanrı Rê'nin kült merkezi Heliopolis'e ilgisini belirtmiş oluyordu. Hatta Heliopolis ve Memfis şehirlerini güzelleştirmek için çalışmaları başlatarak,⁹⁵ başkent Teb'in dolayısıyla tanrı Amon'un müthiş gücünü dengelemeyi ve onun ruhban sınıfının etkinliğini azaltmayı amaçlamıştı. Zaten Ortadoğu ülkelerine yapılan seferlerle, bir taraftan, tanrı Amon'un Teb'deki tapınağı ganimetlerle zenginleşirken diğer yandan, elde edilen bölgelerin yakinen takibedilmesi için firavunların Delta bölgesinde Memfis ve diğer bazı şehirlerde sık sık ikamet etmeleriyle tanrı Rê'ye dönüş kolaylaşmıştı⁹⁶, çünkü, genel olarak, Mısır'daki dinî geleneklere göre kişiler hangi bölgede bulunuyorlarsa o bölgenin tanrısı veya tanrılarının himayesine girerlerdi. Belki de firavunlar seferlerden önce tanrı Rê'nin himayesi için tapınağına ziyaretlerde bulunmuşlardı.

⁹³ Claire Lalouette, a.g.e., s. 120-125; Grébaud, *Hymne à Amon-Rê*, Paris, 1874.

⁹⁴ Guy et M.F. Rachet, a.g.e., s. 27.

⁹⁵ Christian Jacq, *Néfertiti et Akhénoton*, Paris, 1990, s. 40.

⁹⁶ Alexandre Moret, a.g.e., tome I, s. 368.

Bunun yanında imparatorluğa bağlı Ortadoğu ülkeleriyle olan sıkı ilişkilerle Mısırlılar, buralarda Şamaş adıyla anılan güneş tanrısının kraliyet tanrısı olarak baş tanrı olduğunu görmüşler, bundan etkilenmişler ve Mısır'la bu bölgeler arasındaki siyasi birliğin Rê-Şamaş ikilisi ile dinî yönden de kuvvetlendirilebileceğini düşünmüşlerdir. Zaten bu bölge hükümdarları yazdıkları mektuplarında, Mısır firavunlarına “Şamaş'ımız”, “güneşimiz”, “ülkelerin güneşi” şeklinde hitabetmişlerdir⁹⁷. II. Amenhotep'ten sonra yerine geçen oğlu IV. Tutmozis örneğinde olduğu gibi bazı şahsi olaylar da tanrı Rê yönünde atılacak adımlar için başlangıç teşkil etmiştir. Annesi kraliyet soyundan olmayan IV. Tutmozis, prensken, mutad olduğu üzere, Gize piramitleri civarında avlandıktan sonra yorgun düşmüş ve tanrı Rê-Horakti'nin (güneşin tam tepede olduğu zamanki ismi) yeryüzündeki cisimlenmiş şekli olarak kabul edilen ve yarıya kadar çölün kumlarında gömülü Sfenks'in gölgesinde dinlenmek istemiş ve uykuya dalmıştır. Rüyasında tanrı Rê ona, kendi görüntüsü olan Sfenks'in etrafındaki kumları temizletmesini söylemiş ve ona “uzunlamasına ve genişlemesine” dünyayı, yani büyük bir imparatorluğu vadedmiştir. IV. Tutmozis firavun olduktan sonra ilk iş olarak tanrı Rê'nin buyruğunu yerine getirmiş ve tanrısı Rê-Horakti'nin kendisini firavun seçtiğini ilan etmiştir⁹⁸. Tabii ki bu da firavunun, açıkça olmasa bile, ne denli tanrı Rê'ye bağlı kalacağını göstermektedir. Zaten IV. Tutmozis “Heliopolis'i arındıran ve Rê'yi hoşnut eden” anlamına gelen kraliyet adlarından birini alarak Amon rahipleriyle arasına mesafe koymuştur. Onun zamanında Amon Başpeygamberi tüm Mısır tanrılarının ruhban sınıfları üzerindeki iktidarını kaybetmiş, hatta vezirlik görevinden de uzaklaştırılmıştır. Ama yine de IV. Tutmozis tanrı Amon'un Mısır'a askeri zaferler bahsettiğini ve ülkenin şanını artırdığını⁹⁹ ifade ederek Amon rahipleriyle iyi geçinmeye çalışmıştır. Diğer taraftan , IV. Tutmozis'le başlamak üzere Mısır firavunları ve prensleri ile Mitanni krallarının kızlarıyla, bir yerde Amon din adamlarının annesi asil soydan olmayan her prensin tahta çıkışında müdahalede bulunmalarını önlemek, siyasi etkinliklerini saraydan da uzaklaştırmak amacıyla, yabancılarla evlilikler başlatılmıştır. Bu şekilde IV. Tutmozis siyasi nedenlerle müttefiki olan Mitanni kralı Artatama'nın kızı Mutemuia (tanrıça Mut kutsal gemisin-

⁹⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 516.

⁹⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 369.

⁹⁹ Christian Jacq, *a.g.e.*, s. 40.

dedir) ile evlenmiştir¹⁰⁰. Bu evlilikten kendinden sonra firavun olacak oğlu III. Amenhotep olmuştur.

III. Amenhotep ise, Mitanni'de Zahi'den bir şeyhin (Heka) kızı olan Tiyi ile evlenerek, yabancı kızlarla evlenme geleneğini sürdürmüştür¹⁰¹. Onun devrinde tanrı Amon'u hoşnut etmek için kültüne görünürde önem vermeye devam edilmiş, hatta verimlilik tanrısı olarak Amon-Min ikilisi adına İpet veya Opet Reset (güneyin harem) adını taşıyan, bugünkü adıyla Luksor tapınağı inşa ettirilmiş ve bu tapınakta bir şapelin duvarlarına III. Amenhotep'in kutsal doğumuyla ilgili temsili kabartmalar yapılarak¹⁰² firavunun tanrı Amon'la baba-oğul ilişkisi gösterilmeye devam edilmişti. Aslında III. Amenhotep'in kutsal doğumu daha da yüceleştirilmiştir. Her ne kadar, genel olarak III. Amenhotep tanrı Amon ve kraliçe Mutemua'nın oğlu olarak kabul ediliyorsa da kutsal doğumla ilgili diktirilen stela'da firavun'un doğrudan tanrı Amon ve tanrıça Mut'un oğlu olduğu ve tanrı Amon'un onu, sadece Mısır'da değil, Mısır'ın hakimiyetindeki tüm bölgelerde de haşmetli kıldığı tanrı Amon'un ağzından nakledilmiştir. Bu şekilde Amon'un firavunların siyasi hayatında etkili olduğu vurgulanmıştır, şöyle ki:

"Tanrıların kralı Amon tarafından söylenen sözler:

Oğlum, bağrımdan (çıkan), sevdiğim sen,.....

Mut'un benim için dünyaya getirdiği,

Şahsımın yarattığı canlı görünümüm,

Seni halkların hükümdarı olarak yükselttim;

Her defasında yetkinliğini gördüğümde,

Kalbim sonsuz bir sevinç içindedir.

.....

Çünkü seni İki Kıyı'nın güneşi yaptım.

Yüzümü güneye doğru çeviriyorum ve senin için başarılar sağlıyorum,

Sırtlarında bütün haraçlarını taşıyan,

¹⁰⁰ Alexandre Moret, a.g.e., tome II, s. 503-504.

¹⁰¹ Kraliçe Tiyi'nin yabancı kökenli olduğu öne sürülmekle birlikte O'nun "Kutsal Baba" ünvanını taşıyan tanrı Min'in rahibi ve aynı zamanda askeri görevi olan Yuya ile "Min'in haremde Baş Rahibe", "Amon haremde Baş Rahibe" olan Tuyu'nun kızları olduğu, yani Mısırlı bir aileden olup ta asil olmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca babası Yuya'dan Mısır'da yetiştirilmiş bir prens olarak da söz edilmiştir (Christian Jacq, a.g.e., s. 32-33.)

¹⁰² Pierre Montet, a.g.e., s. 48.

Sefil Kuş'un¹⁰³ büyüklerini sana doğru yöneliyorum.

Yüzümü batya doğru çeviriyorum ve senin için başarılar sağlıyorum.

Hiçbiri kurtulmaksızın Tehenu'ları¹⁰⁴ ele geçirmeni sağlıyorum.

İyuntyu¹⁰⁵ prenslerinin çocuklarıyla donanmış,

Göğe erişen büyük bir duvarla çevrili,

Bu anıtta, onlar, haşmetim için inşaatta çalışıyorlar.

Yüzümü doğuya çeviriyorum ve senin için başarılar sağlıyorum.

Ülkelerinin bütün hoş kokulu bitkilerini taşıyan,

Opone bölgelerini¹⁰⁶ (insanlarını) sana getiriyorum"¹⁰⁷.

Yine tanrı Amon'la ilgili olarak, kanımızca III. Amenhotep devrinden başlamak üzere, Karnak ve Luksor tapınakları arasında cereyan eden, tanrı Amon adına, "Opet'in güzel bayramı" adını taşıyan Opet dini törenleri, her yıl, Nil sularının kabardığı Haziran ayı sonlarında düzenlenirdi¹⁰⁸. Opet törenleri başta firavun ve kraliçe olmak üzere Amon din adamları ve halkın katılımıyla yapılırdı.

"Userhat" adını taşıyan tanrı Amon'un kutsal gemisi, Karnak'taki şape-
linde firavun tarafından kutsandıktan, tütsü, çiçekler, meyveler, her türlü yi-
yecek, içecek ve kokular sunulduktan sonra, tören için özel olarak giyinmiş,
bazıları omuzlarında panter derisi taşıyan rahipler tarafından alınır, tanrıça
Mut ve tanrı Honsu'nunkilerle birlikte, halkın sevinç gösterileri içinde, mü-
zisyenlerin çaldığı lut, zil ve zurna ile yapılan dinî müzikle, tanrıça Mut için
bulunan rahibelerin salladıkları sistrum ve el çırpınların temposuyla, elle-
rinde sopayla dans edenlerin eşliğinde, Nil nehrine götürülür, orada her bi-
rine ait gemilere yerleştirilirdi¹⁰⁹. Firavun ise tanrı Amon'un kutsal gemisinin
bulunduğu gemiye binerdi. Tabii ki, kutsal gemilerin taşınması sırasında

¹⁰³ Güney Sudan ve Etyopya.

¹⁰⁴ Tehenu, Yukarı Mısır'da Nil'in batısında yerleşik kavimlendendir. Genellikle Mısırlılara büyük ve küçük baş hayvanları, keçileri ve eşekleri sağlayan topluluktur (Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 137-139).

¹⁰⁵ İyuntyu, Yukarı Mısır'da Teb'in güneyinde yerleşik kavim.

¹⁰⁶ Punt Ülkesi de olabilir, çünkü Kızıldeniz'in iki kıyısından hoş kokulu bitkiler getirtilmiştir.

¹⁰⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 136-137.

¹⁰⁸ Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 146-147. Nil sularının taşma mevsiminin ikinci ayında (Temmuz veya Ağustos) yapıldığı söylenmektedir (Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 143).

¹⁰⁹ Tanrı Amon'un kutsal gemisinin bulunduğu Nil gemisinin ön ve arka kısmında süs olarak koç başı bulunurdu. Tanrıça Mut ve tanrı Honsu'nunkilerinin bulunduğu gemiler ise tanrı ve tanrıça heykelleriyle süslüydü.

zaman zaman tanrı Amon'a dua edilir ve firavun için güzel dileklerde bulunulurdu. Nil'in kıyılarında toplanan halk, huşu içinde, teknelerin çok yakında bulunan Luksor tapınağına doğru ilerlemesini seyredirdi. Bu esnada bir rahip şu ilahiyi söylledi:

"Userhat gemisinde bulunduğunda,
Amon-Rê, eşsiz güzelliğınle, ilerliyorsun.
İki Ülke bütünüyle seni selâmlıyor,
Ülkenin tamamı bayram içinde,
Gönlünü açan büyük oğlun,
Seni küreklerle Opet'e doğru ilerletiyor.
Ona İki Ülke'nin kralı olarak sonsuz bir zaman ver,
Yıllarca ebediyet (bahşet)
Onu hayatta, zamanda, istikrarda koru,
Onu yüce kıl..."

Luksor'da, rahiplerin omuzlarında gemiden indirilen kutsal gemiler tapınağına doğru götürülürken, tanrı Amon'un haremına gelişi münasebetiyle kurbanlar kesilip hazırlanan sunak yerlerine konuluyordu. Tanrı Amon'un kutsal gemisi tapınağına sokulduktan sonra halk kurban etinden yemeğıe koyulurdu. Tapınakta, tanrı Amon için, müzisyenlerin eşliğinde, genç kızlar ilahî danslar yaparlardı. Tapınağın en kutsal bölmelerine yerleştiren tanrıların gemileri orada on gün boyunca kalır, sonra aynı yol ve törenle yine Karnak'taki şapellerine getirilip yerleştirilirdi¹¹⁰.

Harem festivali olarak da adlandırılan bu bayram esnasında tanrı Amon'un, Amon-Min olarak, eşi tanrıça Mut'la beraberliğı kutlanırdı¹¹¹.

Buna karşılık, III. Amenhotep tanrı Amon ve din adamlarından uzaklaşmak için Malkata adını taşıyan sarayını, Teb'de değil de Nil'in Batı yakasında inşa ettirmiş ve tanrı Rê'nin tecellisi güneş diski Aton'a ithaf etmiş ve "firavununun malikânesi Aton'un parlaklığıdır" şeklinde adlandırıldığı gibi "akşamı uzaklaşturan" (karanlıkları uzaklaşturan) bir malikâne olduğu da

¹¹⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 368-370.

¹¹¹ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 142; Hristiyanlığın Mısır'a nüfuzundan sonra aziz George için ve İslamiyetle birlikte Ebu'l Haggag'a atfen benzeri şenliklerin her yıl yapıldığı da ifade edilmektedir (François Daumas, *a.g.e.*, s. 368).

ifade edilmiştir. Yine, III. Amenhotep eşi kraliçe Tiyi'nin, sarayın yakınındaki göldeki gezintileri için yaptırdığı tekneye "Aton'un parlaklığı" veya "Aton parlıyor" ismini koyarak, bir şekilde tanrı Amon'la bağları koparmaya çalışmıştır¹¹². Buna ilaveten III. Amenofis Nubya'da Soleb'de yaptırdığı Luksor kadar önemli tapınakta Sed törenini¹¹³ yaparak, bu törenden Amon rahiplerini uzak tutmuştur.

Diğer önemli bir olay ise III. Amenhotep'in, hastalandığında, hastalıklara iyi geldiği düşünülen Ortadoğu'da çeşitli toplumların tanrıçası olan İstar'ın heykelini getirtmiş olmasıdır ki, böyle bir şey de tanrı Amon'un oğlu olarak görülen ve şifa verici özelliğe de sahip tanrı Honsu için büyük bir küfürdü¹¹⁴.

Aslında, III. Amenhotep, daha sonraları oğlu IV. Amenhotep tarafından geliştirilip bir ihtilalle ilan edilecek olan Aton dininin hazırlıklarını yapmıştır. Kesin bir şekilde tanrı Amon'dan uzaklaşıp, Heliopolis din adamlarının görüşleri doğrultusunda tanrı Rê kültüne ayrı bir önem verilmeye başlanmıştır. Evreni yöneten, varlıkları yaşatan Rê hem güneşin tam tepede olduğu zamanki adı Rê-Horakti olarak hem de güneş diski Aton adıyla anılarak Rê'nin yüceliği, asırlar sonra, bir kez daha ortaya atılmıştır. Hatta, III. Amenhotep'in tanrı Amon'un tapınakları ile ilgili görevlendirdiği mimar kardeşler, Suti ve Hor'un ölümle ilgili stelalarında, tanrı Amon'a hitaben yazdıkları metinde, tanrı Rê'yi, dolayısıyla güneş diski Aton'u yüceltmişlerdir. Tanrı Amon'un altın ışıklarıyla Rê olduğu belirtilmiş, ama "Selam sana, günün diski (Aton), ölümlüleri yaratan ve yaşamlarını sağlayan, alacalı tüyleri olan büyük şahin (Rê-Horakti, yani Aton)... doğurulmadan kendi kendini yaratan,... yerdeki yaratıkları kaynaşturan, insanların Knum'u ve Amon'u O'dur, İki Ülke'yi fetheden, büyüğünden küçüğüne tanrıların ve insanların yüce anası odur"¹¹⁵ şeklinde bir ifade kullanılarak tanrı Amon'un da onun bir parçası olduğu vurgulanmıştır.

Aslında, tanrı Rê'ye dönüş ile gerçekleşecek dinî ihtilalin hazırlıklarında kraliçe Tiyi'nin de rolü büyüktür, çünkü erkek kardeşi Aänen, bir taraftan,

¹¹² Christian Jacq, *a.g.e.*, s. 45-47.

¹¹³ Heb-Sed töreni, yaşlanmaya başlayan firavunları kuvvetli ve uzun ömürlü kılmak için yapılan törenlere denilmiştir. Tanrı Ptah'la ilgili bir törendir.

¹¹⁴ Alexandre Moret *a.g.e.*, tome II, s. 523-524.

¹¹⁵ British Museum'daki 826 no.lu dikili taştaki yazıt, anan Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 370.

Heliopolis'te tanrı Rê'nin tapınağında "Büyük gözlemci" (Büyük Peygamber)¹¹⁶ iken, diğer yandan, Teb'de tanrı Amon'un "İkinci Peygamberi" olarak görevlidir, böylece kraliçe her iki dinî merkezde olup bitenlerden haberdar olmuştur ve Teb'deki Amon rahiplerinin imtiyazlarını dengelemek için Heliopolis ruhban teşkilatının desteklenmesinde ve güçlendirilmesinde etkili olmuştur¹¹⁷.

İşte bu atmosferde yetişen, bir taraftan dayısının diğer taraftan, süt annelerinden birinin kocası olan ve rahipler sınıfında "Kutsal Baba" derecesine erişmiş Ay'ın¹¹⁸ öğretileriyle yeni dine, tam olarak vâkıf hale gelen IV. Amenhotep de (M.Ö. 1370-1352/50) aile geleneğini sürdürerek babasının Mitanni'den haremine getirttiği Mısır'da adı Nefertiti (güzel geldi)'ye çevrilen TaduKepa veya Taduhepa ile evlenmiş ve dinî ihtilalini gerçekleştirmesi fazla vakit almamıştır. Zaten Amon kültünden uzaklaştığını idareye gelmez hissettirmiştir. Tahta çıkışını kutsama törenini Karnak'daki Amon tapınağında değil de Hermontis'deki Rê tapınağında yaptırmış¹¹⁹, ve bu tapınakta o zamana kadar hiç alışılmamış bir usulle "Rê-Horakti'nin Başpeygamberi" ünvanını almıştır. Bu da onu, III. Amenhotep'in son zamanlarında vezir, Teb valisi, tüm güney ve kuzey peygamberlerinin yöneticisi de olarak tayin edilen, kraliyet idaresinin en güçlü şahsiyeti olan Amon Başpeygamberi Ptahmes ile, rakip olarak, karşı karşıya getirmiştir¹²⁰. Bu şekilde niyetini ortaya koyan IV. Amenhotep henüz tanrı "Amon'un sevgili kulu" olmakla beraber, dinî planını uygulamaya koymuştur. İlk safhada, tanrı Amon'u kraliyet tanrısı konumundan düşürmüş, tanrı Aton adına Karnak tapınağının içinde şapeller yaptıracağına, tanrı Amon'a ait muazzam tapınağa dokunmaksızın, güneşin doğuş yönünde ve Rê'ye dayalı yeni bir dinin başladığını vurgulamak için, Karnak tapınağının doğusunda, tanrı Aton için Benben dikilitaşlarını havi güneş tapınaklarını yaptırmıştır. Bu tapınaklarda tanrı Aton'un ifadesi güneş diski, tam tepede her biri bir elle biten ve

¹¹⁶ Kraliçe Tiyyi'nin kardeşinin adının İneni olduğu ve güneyin Heliopolis'i olarak ta adlandırılan Hermontis'te Baş rahip olduğu da ifade edilmektedir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 500-503).

¹¹⁷ Christian Jack, *a.g.e.*, s. 35-36.

¹¹⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 500-503.

¹¹⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 524.

¹²⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 371-372.

tüm insanlığa yararlı şeyleri yaratan ve yaşatan ışınlarıyla, kabartmalar şeklinde resmedilmiştir¹²¹.

Tabii ki bu duruma karşı Amon rahiplerinin tepkileri büyük olmuştur. Her ne kadar Orta İmparatorluk XII. Hanedan devrinde tanrı Amon'un imparatorluk tanrısı ilan edilmesiyle tanrı Rê ikinci plana atılmışsa da, Amon din adamları, tanrı Rê'yi ve din adamlarını ve müminlerini hoşnut etmek, hatta onları tanrı Amon'a bağlamak için tanrı Amon'a Rê'nin ismini ilave etmişler ve ülke çapında başka bir tanrıya geçişi yumuşak bir şekilde halletmişlerse de, bu devirde, sadece Amon değil, onun eşi ve oğlu konumlarında olan tanrıça Mut ve tanrı Honsu da reddedilmiş, tanrı Amon'un ismi tüm resmî ve özel anıtlardan kazınmıştır. Zaten tanrı Aton öyle bir tanrıdır ki yeryüzünde, gökyüzünde, öteki dünyada herşeye kadirdir ve hiç bir şekilde, diğer tanrıların işlevlerine ihtiyacı yoktur¹²². O halde tanrı için "Aton uludur, ondan başka tanrı yoktur" şeklinde düşünülmüş, belki de dünyada, ilk olarak, tanrı Aton ile tek tanrılı bir din ortaya atılmış olmaktadır. Amon baş rahibine ne yapıldığı bilinmemekle beraber, küçük derecede olanlar saraya hizmetli olarak alınmışlar, hiç bir şekilde Aton tapınaklarında çalıştırılmamışlardır. Amon tapınaklarına ait olan mallar ise devlet malı olarak vezire bağlanmış¹²³. Bu da bize reformun sadece dinî değil aynı zamanda siyasi ve ekonomik yönünün de olduğunu göstermektedir.

IV. Amenhotep, iktidarının başlangıcında aynı isimle kalmış ama daha sonra ismini tanrı Aton'a atfen Ahen-Aton (Aton'un ruhu, Aton'un parlaklığı) olarak değiştirmiştir. Tabii ki başta Nefertiti olmak üzere, ve daha sonraları damadı olacak, çocuk yaşta Tutankamon'un isimleri Aton'a göre ayarlamıştır¹²⁴ Diğer taraftan, IV. Amenhotep, Merirê'yi Aton Baş rahibi olarak tayin ettiyse de¹²⁵, Amon ruhban sınıfının etkinliğini de düşünerek, kendini tanrı Aton'un peygamberi ilan edip, halkına yeni dinin esaslarını öğretmeye koyulmuştur. Tanrı Aton'un, yazılan ilahilerle Amon gibi sadece

¹²¹ Christian Jacq, *a.g.e.*, s. 50-57.

¹²² Kraliyet tanrısı Ptah, ölümler tanrısı Oziris gibi vazgeçilmez tanrılara dokunulmamakla birlikte adlarından hiç bir şekilde bahsedilmemiştir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 526).

¹²³ IV. Amenhotep, iktidarının dördüncü yılında, Amon Başpeygamberi May'ı, belki de Teb'den uzaklaştırmak için, Vadi Hamamat'a, firavunun heykelinin yapımı için kayalardan blokların çıkarılmasına nezaret etmesi göreviyle göndermiştir (Christian Jacq, *a.g.e.*, s. 58).

¹²⁴ Ahen-Aton =Ihun-Aton, Aton'un ünü veya Aton'un sevinci olarak ta geçmektedir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 373-374).

¹²⁵ François Daumas, *a.g.e.*, s. 91.

Mısırlıların tanrısı değil, ayrı zamanda yabancı ülkelerin (Hasetiu), Suriye'nin (Haru), Nubya'nın (Sudan) da tanrısı olduğu ve bütün insanları dilleriyle, şekilleriyle, derilerinin rengiyle farklı yarattığı¹²⁶ ortaya konmuştur.

IV. Amenhotep iktidarının dördüncü yılından itibaren, başkentini tamamen tanrısı Aton'a adanmış bir şehre taşımak istemiş ve bunun için de her hangi bir tanrının izini taşımayacak ve Teb'den uzakta, Orta Mısır'da bugünkü Tel el Amarna'da yepyeni bir başkent inşa ettirip adını Ahet-Aton (Aton'un ufku) koymuştur; firavun Aton dinini kabul etmiş, aralarında vezir Ramose'nin de bulunduğu, devrin devlet erkânıyla, ailesiyle, elitiyle birlikte Ahetaton'a yerleşmiştir¹²⁷.

Hatta Ahenaton Mısır'ın kuzeyinde ve Nubya'da bugünkü Sezebi'de Ahetaton şehrine paralel olarak tanrı Aton'a atfen Pagematon (Aton'u bulan) adıyla anılan iki şehir daha kurduğunu¹²⁸. Belki de Ahenaton, bundan sonra, tanrı Aton'u evrensel kılmak için Mısır'ın hakimiyetindeki bölgelerde de aynı tip şehirleri kurmayı amaçlamış, Aton'un yarattığı bölge insanlarını, aynı dinin etrafında toplayarak, barışçı yolla elde tutmayı düşünmüştü. Ama olaylar hiç de beklenildiği gibi gelişmemiştir. Çünkü Aton dini, esas olarak, Ahenaton'un yeni başkentte geçirdiği 15/20 yıl boyunca devam etmiştir. Bu devirde Mısır İmparatorluğu'nda görünürde bir barış devri yaşandıysa da Teb'de kalmış olan Amon din adamları, firavuna karşı entrikalar yapıp, yeni dinî durumdan memnun olmayanları kışkırtmışlardır¹²⁹. Ayrıca imparatorluğun varlığı kral Suppiluliuma ile güçlenmeye başlayan Hititlerden dolayı tehlikeye düşmüştü. Ahenaton Hititlere karşı atalarının fethettikleri yerleri elde tutmada pek başarılı olamamış, beceriksiz davranmasıyla Ortadoğu'da büyük karışıklıkların çıkmasında önemli rol oynamıştır¹³⁰. Çare olarak Ahenaton Teb'deki geleneksel güçlere yaklaşılmaya çalış-

¹²⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 530.

¹²⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 91, 326.

¹²⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 92.

¹²⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 326. Ahenaton devrinde diğer tanrılara karşı sürdürülen siyaset ülkenin bazı bölgelerinde ayaklanmalara sebebiyet vermişti, bunu Ahenaton'un Nubya'lı muhafızlarının (Mazoi) şefi olan, Mısırlı ve yabancı esirleri Ahenaton'un huzuruna getiren Mahu'nun mezar duvarlarındaki resimlerde görmek mümkündür.

¹³⁰ Mısır'a rakip olarak M.Ö. 1350'ye doğru Ortadoğu'daki siyasi dengeyi bozabilecek Suppiluliuma idaresinde güçlü bir Hitit devleti belirmeye ve bölgede Mısır'ın yerini almaya başlamıştı. Hititler, ilk safhada Mısır'ın müttefiki Mitannileri kendilerine bağlamışlar, Suriye ve Fenike'de ayaklanmalar çıkarmışlar, Halep ve Kuzey Suriyeyi ele geçirmişlerdi. Diğer taraftan Şam kralı Aziru entrikalarla, kuvvet kullanarak Sidon ve Ugarit arasındaki Amurru (Amor) kral-

miş¹⁵¹, ama çok geçmeden ölünce yerine ilk önce Ahenaton'un bir damadı Semenkarê, çok kısa bir zaman için geçtiyse de ondan sonra Ahenaton'un diğer bir damadı Tutankaton idareye gelmiştir (M.Ö. 1352/50-1343/41). Tutankaton Atonizmi Ahetaton şehrinde kaldığı bir-iki yıl boyunca sürdürmüş, daha sonra eski başkent Teb'e yerleşmesiyle tanrı Amon'a dönmüş ve Amon geleneği sürdürülmeye başlanmış, ismini tanrı Amon'a atfen Tutankamon'a (Amon'un yaşayan görüntüsü)¹⁵², eşininki ise Anhesenamon'a çevirmiştir. Tutankamon, iktidarının dördüncü yılında, bir kraliyet kararı ile Amon'u yeniden ülke çapında, en büyük tanrı olarak, bütün tapınaklarda üstünlüğünü sağlamıştır. Bununla da kalmayan genç firavun, Karnak'taki dikili taşta da belirtildiği gibi "hem tanrı Amon'un hem de diğer tanrıların tapınaklarına ait malları iade etmiş", hatta bunu yaparken "mallarını 3-4 misline çıkarmış, anıtları restore ettirmiş, heykeller, sunaklar koydurmuş ve tanrıları ve rahiplerinin kalbinde sevinci yeniden yaşatmıştır"¹⁵³. Teb ve Heliopolis'teki Aton tapınakları tahribedilmiş ve yıkıntıları Amon anıtları için kullanılmıştır. Tamamen terkedilen Ahetaton ölü bir şehir haline gelmiştir.

Bu devirde Ahenaton'un Mısır'a yaşattığı dinî ihtilalin tanrı Amon'a bir küfür olduğu, ne olursa olsun tanrının varlığını Teb'de sürdürmeye devam edeceği dinî bir ilahide şöyle dile getirilmiştir:

"Sana karşı suç işleyeni bulursun,
Sana saldıranın vay haline!
Zira şehrin (Teb) kalır,
Ama sana saldıran düştü.
Nerede olursa olsun, sana karşı suç işleyen yok olsun!

lığını ele geçirmeye çalışıyordu. Daha güneyde ise Suppililiuma'nın temsilcileri Mısır'a sadık kalan Biblos'un kralı Ribaddi, Tunip cumhuriyetini ve Kudüs kralını Mısır'dan ayırmaya çalıştırlarsa da bunda başarılı olamamışlardı. Hatta Biblos kralı Ribaddi düşmanı Aziru'ya karşı boşuna firavundan yardım istemişti, yardımın gelmeyişinden yararlanan Aziru, Biblos'u fethedip Ribaddi'yi öldürmüştü. Aynı şekilde Habiru ve Sutular Mısır'ın vasalı olan Kudüs'ü ele geçirip Kenan ülkesinde Mısır'ın hakimiyetini kırmışlardı. İşte bu şekilde Mısır Asya'daki topraklarını kaybetmiş oldu (Guy at M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 22-23; François Daumas, *a.g.e.*, s. 91-92.)

¹⁵¹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁵² Firavunun isminin, esas olarak, "Tut-Anh-Amon" şeklinde olması gerekmektedir, çünkü "Anh" hecesi yaşayan, canlı, hayat anlamına gelmektedir.

¹⁵³ Karnak dikili taşı, IV. yıl, T.R., XXIX, s. 160; anan Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 536.

Bütün ülke aydınlık içindeyken,
Sana saldırının yeri karanlıklardadır"¹³⁴.

Tabii ki Ahenaton'un dini hareketine bireysel tepkiler de olmuştur. Bu tepkilerin, devrin veziri Ramose'nin mezar yazıtlarında, "Babam [Amon]-Rê'nin hayatı üzerine... rahiplerin (sözleri) IV. yılda işittiğim şeylerden daha kötü... öyle ki babamın ve büyük babamın hiç bir zaman işitmedikleri şeylerden daha kötüdür"¹³⁵ şeklinde yansıması bize insanların henüz köktenci dinî bir değişikliğe hazır olmadıkların göstermektedir.

Tutankamon'dan sonra idareye vezir Ay gelmiş ve Tutankamon'un eşi Anhesenamón'la evlenerek idaresini meşrulaştırmış; ancak 1-2 yıl idarede kalabilmiştir.

Firavun Ay'dan sonra Amon rahipleri, idareye gelmeye hakkı olmayan general Horemheb'in (M.Ö. 1340-1320), Karnak tapınağında düzenledikleri bir törenle, tanrı Amon'un heykeli vasıtasıyla, idareye gelmesini sağlamışlardır. Ahenaton devrinde adı Paatonemheb olan Horemheb Amon'u içeren bir isim alarak ve Mutnezmet adlı bir prensesle evlenerek iktidarını meşrulaştırmıştır¹³⁶. Aton dinî ihtilalini Mısır tarihinden ve zihinlerden silmek için iktidarını III. Amenhotep devrinin sonundan itibaren başlatmıştır¹³⁷. İlk safhada, iç sorunlarla ilgilenmiş, Aton dininin yarattığı karışıklıkları düzeltmeye ve eski düzeni yeniden tesis etmeye çalışmış ve Aton dininin merkezi Ahetaton'u tamamen unutturmak için yerle bir etmiş, ama Asya imparatorluğunu tekrar elde etmeye kendini verememiştir¹³⁸.

Horemheb'ten sonra idareye gelen asker kökenli yaşlı veziri I. Ramses'le (M.Ö. 1320-1318) XIX. Hanedan devri başlamıştır¹³⁹. İki yıl kadar idarede

¹³⁴ François Daumas, *a.g.e.*, s. 327.

¹³⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome I, s. 374.

¹³⁶ Horemheb, Ahenaton, Semenkarê, Tutankamon ve Ay devirlerinde "Mısır ordularının başkomutanı" ve "Kraliyet işlerinin başı" olarak görev yapmıştır ama hepsinin siyasetlerinin zayıflığını bilmesine rağmen temkinli davranıp geri planda kalmayı tercih etmiştir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 536-537).

¹³⁷ Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 128.

¹³⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 92.

¹³⁹ XIX. Hanedan firavunlarından bir kısmı "Rê onu dünyaya getirdi" veya "Rê'nin çocuğu" anlamına gelen, tanrı Amon-Rê'ye atfen Ra-ms-ss (Ramses) adını (Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 15) ve ikisi ise Delta bölgesinde Tanis'te (Canet) tapılan tanrı Seth'e atfen "Seth'in adamı" anlamına gelen Sethi ismini almışlardır. Bununla bu hanedanın Tanis'ten geldiğini ifade etmek istemişlerdir. Ayrıca, tanrı Seth'in "tanrı Amon-Rê ile barış yaptığı" ifade edilerek

kalan I. Ramses'ten sonra yerine oğlu I. Sethi tahta çıkmıştır (M.Ö. 1318-1298). Daha önceleri olduğu gibi tanrı Amon'un önderliğinde Asyalılara (Hasetiu) karşı fetih hareketlerini yeniden başlatmış olan I. Sethi Suriye'nin güneyini elde etmiş¹⁴⁰ ama Kadeş (Kinza, Kaditis) önlerinde Hititlerle karşılaşmış ve onlarla bir anlaşma imzalamıştır. Diğer taraftan, Mısır'ı işgal etmek isteyen Libyalılarla (Libu) savaşmış ve onları yenmiştir. Onun zamanında da başta Amon tapınakları olmak üzere diğer tapınaklara da önem verilmiş¹⁴¹ ve tanrı Amon-Rê'nin yine güneşleşmiş gücü ve yüceliği XVIII. Hanedan devrindeki gibi artmaya devam etmiştir. Zaten, bu amaçla yazılan Hunefer papirüsünde tanrının en yüce tanrı olduğu, tek olduğu, görünmediği, tanrının varlığının sonsuz olduğu ve dünyada olan bitenden haberdar olduğu ifade edilmiştir.

“Saygılar sana, Maât'a dayanan, Ey! Amon-Rê,
Göklerde seyrinde her yüz seni görür.
Yüce bir şekilde, haşmetinle yükseliyorsun,
İlerliyorsun ve ışınların bütün yüzlerde.
Bilinmeyensin ve hiç bir dilin benzerini söylemeye gücü yoktur;
Yalnızca sen varsın.
Sen Teksin...
İnsanlar sana adınla şükrederler ve seninle yemin ederler,
Çünkü sen onların senyörüsün.
.....
Dünyada milyonlarca yıl geçti ve
Senin geçtiklerinin sayısını söyleyemem.
.....
Battığın zaman saatlere bir son verirsin”¹⁴².

I. Sethi ölünce yerine oğlu II. Ramses geçmiştir (M.Ö. 1298-1232). Bu dönemde savaşların tanrı Amon'un rehberliğinde yapıldığı inancı XVIII. Hanedan devrinde olduğundan daha da güçlü bir şekilde devam etmiştir.

savaş tanrısı Seth'in Delta bölgesinde, tanrı Amon'un ise Yukarı Mısır'da önemli oldukları belirtilmek istenmiştir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 543; Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 237-247). Diğer yandan II. Ramses'ten sonra tahta çıkan Onüçüncü oğlu ise tanrı Ptah'a atfen Merenptah veya Mineptah kraliyet ismini almıştır. Zaten Horemheb'ten itibaren Rê ve Ptah'a tekrar önem verilmeye başlanmıştır.

¹⁴⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 93.

¹⁴¹ Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 237.

¹⁴² Hu-Nefer papirüsü, British Museum, No 9, 901 (E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II, s. 5-6).

Zaten, çok geçmeden Suriye’de hareketli bir politika izleyen Hitit kralı Mutavalli¹⁴³ bir takım bölge devletlerini Mısır’a karşı kışkırtarak birleşik bir ordu oluşturmuştu. Mısır imparatorluğunu muhafaza edebilmek için II. Ramses, iktidarının Beşinci yılında, ordusunun başında Suriye’ye hareket etmişti (17 Nisan 1296). II. Ramses, Hititlerin kumandası altındaki birleşik güçlerle Halep’te karşılaşacağını zannederken Kadeş’te 16 Mayıs 1294’te¹⁴⁴ önüne çıkmışlar ve II. Ramses’in ordusunun büyük bir kısmını yok etmişlerdir. Çok az sayıda askeriyle Hitit savaş arabalarıyla çember içine alınan II. Ramses, hem şahsi cesaretiyle, hem de “babası tanrı Amon’un lütfuyla” Hitit kralını yenmeyi başarmış¹⁴⁵, hatta Hititlerdeki iktidar mücadelesinden yararlanarak Naharina’ya kadar ilerlemiştir. Çok geçmeden de Hititlerin yeni kralı III. Hattuşil ile barış anlaşmasını imzalanmıştır¹⁴⁶. Savaşın devreleri ve II. Ramses’in başarıları sadece Karnak, Luksor, Abidos, Abu Simbel gibi tapınaklarda kabartmaların yanısıra yazıtlarla da aksettirilmekle kalmayıp, aynı zamanda, bir papirüs üzerine yazılan Pentaur destansal manzumesi¹⁴⁷ ile de anlatılmıştır. Manzumede Hititlerin müttefiki olarak Kadeş savaşına katılan krallıklar ve güçlü ordularının durumundan söz edildikten sonra II. Ramses’in Amon, Rê, Ptah ve Seth gibi tanrıların ayrı ayrı adlarının verildiği bölüklerle savaşa katıldığı ama bölüklerden mahrum edilerek yalnızca Amon bölümüyle savaştığı ve 2500 kadar Hitit savaş arabasının saldırısına maruz kaldığı¹⁴⁸, ama II. Ramses’in savaş tanrısı Montu’ya benzediği, kızdığına Baal gibi olduğu¹⁴⁹, “Teb’de zafer” adını taşıyan atıyla firavunun tek başına Hititlerin arasına cesurca atıldığını ama arkasına göz attığında bütün Hitit savaş arabalarıyla çevrili olduğunu gördüğü, ordusundan hiç bir askerin imdadına koşmadığı, hatta yaya askerlerinin ve süvarilerinin kaçtığı ifade

¹⁴³ Mısırlılar Hitit devletini “Heta” olarak adlandırılmışlardır (Guy et M.F. Racht, a.g.e., s. 128).

¹⁴⁴ Bu tarihler kesin olarak verilmiştir (Alexandre Moret, a.g.e., tome II, s. 550).

¹⁴⁵ Hitit kralı Mutavalli de Kadeş savaşını kendi zaferi olarak göstermiştir.

¹⁴⁶ François Daumas, a.g.e., s. 93.

¹⁴⁷ Alexander Moret savaşın destansal tarafının sadece Pentaur manzumesinde anlatıldığını yazarken (a.g.e., tome II, s. 550), François Daumas ayrıca Kadeş manzumesinden de söz etmiştir (a.g.e., s. 408).

¹⁴⁸ Guy et M.F. Racht, a.g.e., s. 140.

¹⁴⁹ Baal : Fenikelilerde gök, şimşek ve fırtınalar tanrısıdır. Baal kültü Ugarit’ten itibaren Suriye’ye oradan da XVIII. Hanedan devrinde Mısır’a nüfuz etmiştir. Baal ismi “tanrı” veya “senyör” anlamına gelmektedir. Uçları lüleli saçlı, ucu kıvrık sakallı, bir elinde sedir ağacı dalı, diğer elinde sopa bulunan ve sıfatı “bulutların üzerinde olan” Baal’in gökyüzündeki sesinin (gürültüsünün) dağları titrettiği ifade edilmiştir. II. Ramses’in, Kadeş savaşındaki , savaş naraları da göklerdeki Baal’inki gibidir (George Hart, a.g.e., s. 50).

edilmiş¹⁵⁰, dolayısıyla II. Ramses'in böyle kritik bir durumda tanrı Amon'un himayesini geciktirmesini büyük bir şaşkınlıkla karşılayarak onu imdadına çağırdığı, tanrının yardımını dilediği şu şekilde anlatılmıştır:

“Babam Amon, ne oluyor? Bir baba artık (oğlunu) unutuyor mu? Sensiz hiç bir şey yaptım mı? Bir an emirlerini ihlâl etmeden hep senin emirlerin üzerine ilerlemedim mi? Durmadım mı? Zira, Mısır'ın güçlü senyörü Amon güçlüdür. Barbarların yoluna çıkmasına müsaade etmemek için çok güçlüdür. Bu Asyahlılar senin için nedir? Amon, (onlar) bu tanrıyı tanımayan sefililerdir, ya ben sana sayısız anıt diktirmedim mi? Esirlerimle tapınağını doldurdum mu? ... Sana sesleniyorum Ey! Babam Amon, tanımadığım sayısız barbarların ortasındayım. Bütün ülkeler bana karşı birleştiler ve ben tamamen yalnızım, benimle kimse yok. Toplu halde askerlerim beni terkettiler ve süvarilerimden hiç biri gözünü bana doğru çevirmedi. Onları çağırıyordum bile hiç biri beni işitemezdi. Böylece sana sesleniyorum, çünkü Amon'un milyonlarca askerden daha değerli olduğunu biliyorum... Eğer buradaysam, bu ağzının emri (senin emrin) üzerinedir Amon ve senin iradelerine kusur etmedim”.

“İşte barbarların ülkelerinin sınırlarından sana dua ediyorum. Sesim Hermontis'e kadar ulaşıyor. Onu görüyorum, (işte) Amon. Çağırıma (duama) geldi. Elini bana uzatıyor, o benimlidir. Beni sevinç kapılıyor: O benim arkamdadır.”

II. Ramses'in yakarışlarına cevap veren tanrı Amon ise oğlu firavuna şu sözlerle cesaret vermektedir:

“İleri, ileri, seninleyim, ben baban. Elim seninle ve yüzbinlercesinden daha yararlıyım. Zafer senyörü benim ve cesareti severim.”

Tanrının sözleriyle cesaretlenen II. Ramses kendini insanüstü, tanrısal bir varlık gibi hissedip savaşın gidişatını değiştirecektir, şöyle ki:

“Tekrar cesaretime kavuşuyorum. Kalbim tekrar sevinçle doluyor. Giriştiğim her şey başarılı oluyor. İşte Montu'ya benzeyen benim. Sağıma oklar atıyorum, solumda esirler alıyorum. İyi zamanındaki Baal gibi onların önündeyim...”¹⁵¹

¹⁵⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 408-409.

¹⁵¹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 408-410.

Bu şekilde savaşı kazanan II. Ramses kendini savaş meydanında yalnız bırakan korkak asker ve süvarilerine de çatmaktan geri kalmamıştır.

Tabii ki firavun, zaferlerini yüce tanrı Amon'un lütfuyla kazandığını düşünerek, elde ettiği ganimetlerin büyük bir kısmını, savurganca hediyelerle Amon tapınaklarına bağışlamıştır. Aslında bu denli aşırı davranışın sebebinin Amon din adamlarının savaş ve barışı zorlayan, dolayısıyla Mısır'ın büyük bir imparatorluk kurmasında etkili unsurlar¹⁵² olmalarından ileri geldiği ihtimal dahilindedir.

Bunun sonucu olarak, II. Ramses devrinde tanrı Amon'un etkinliği daha da artmış ve Amon tapınaklarına önem verilmiş, Karnak ve Luksor tapınakları yeni ilavelerle genişletilmiş, Abu Simbel tapınağı ve Ramasseum inşa edilmiştir. Tabii ki buna paralel olarak Amon din adamları tanrı Amon'la ilgili düşünceleri daha da ileri götürerek, tanrının "Tek" olduğu fikrini daha kati bir şekilde vurgulamışlardır. M.Ö. 1280'de yazılmış olan Amon ilahilerinde¹⁵³ de ifade edildiği gibi tanrı Amon'a rakip durumda olmaya devam eden ve her zaman Mısır çapında üstün bir pozisyona gelmesi söz konusu olan Rê ve Ptah gibi tanrılar karşısında da üstünlüğü bir kez daha ortaya konmuş, her bir tanrının onun sıfatı olduğu, hatta onları yarattığı belirtilmiş, bir anlamda tek tanrılı bir dine de adım atılmış gibidir; şöyle ki:

"Kendi kendini şekillendiren senyörlerin senyörü,

Yaratıkların efendisi...

Ağaçlar onu gördüklerinde titrerler,

Yaprakları açılırken Tek'e doğru dönerler.

Bütün varlıklar, hepsini kapsayan, elinin üstündedir,

Haşmetli (Amon) olmaksızın hiç bir tanrı onlara var olma imkânını veremez,

Zira onsuz hiç bir şey yapılamaz,

Ennea'nın (Dokuzlu tanrılar) hayatı büyük tanrı¹⁵⁴

¹⁵² E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 12.

¹⁵³ Papirüs üzerine yazılmış bu ilahiler Hollanda'nın Leiden şehri müzesinde muhafaza edildiğinden "Leiden papirüsü" olarak da anılmaktadır. Metnin tercümesi J. Zandee, *De Hymnen aan Amon van Papyrus Leiden I.*, Leiden, 1948.

¹⁵⁴ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 9 s. 130.

Tanrı Rê'nin yarattığı Dokuzlu tanrılar grubu.

Şekilleri bilinmeyen, kendi kendini yaratan (Ey! tanrı),
Görüntülerini yapan ve kendi kendini yaratan tanrı,
.....

Benliğinde bir yumurta oluşturmak için
Dölünü vücudunda birleştiren.
Yeniden güzel canlanmalara sahip esrarengiz şekil¹⁵⁵.
.....

Göksel diskin ışınları senin yüzüne aittir
Dünya senin görüntün (insan) için düzenlendi
Jeb'in (yer tanrısı) arttırdığı yalnızca sana aittir¹⁵⁶
.....

İlk şeklin gibi Sekiz tanrı¹⁵⁷ yaşama geldiler,
Onları tek başına sonuçlandırdın (yaratın).
.....

Ey! Amon, tanrıların başındaki gizli,
İlk zamanında (varolduğunda) Başlangıç tanrılarını dünyaya getirmek
için,

Tatenen (Ptah) şekline girdin.
.....

Tüm Ennea tanrıları (Dokuzlu tanrılar) senin öğelerindir.
Vücuduna bağlı her tanrı senin görüntünü teşkil eder.
Sen ilk yükselensin (varolansın), başlangıcı başlayansın,
Tanrılarda ismini saklayan Ey! Amon,
Onlardan (tanrılar) farklı olan büyük kıdemli,
Ptah olmak için şeklini şekillendiren Tatenen¹⁵⁸,
Vücudunun parmakları sekizlerdir (Sekizli tanrılar).
.....

Ondan önce hiç bir tanrı yoktu.
Onunla, şeklini söyleyebilecek hiç bir tanrı yoktu.
İsminin konması için annesi yoktu.
Onu dölleyen ve O benim diyen babası yoktu.

¹⁵⁵ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 40, s. 131.

¹⁵⁶ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 50, s. 131-132.

¹⁵⁷ Hermopolis kozmogonisindeki Sekiz tanrı.

¹⁵⁸ Tatenen çok eski bir yer tanrısıdır. Yeni İmparatorluk devrinde Ptah'la özdeşleştirilmiştir. Burada tanrı Amon'un Tatenen gibi çok eski bir tanrı olduğu, hatta Tatenen olduğu gösterilmektedir.

Kendi kendine yumurtasını şekillendiren (tanrı),
Kendi kendine varolan yüce tanrı
Varolmaya başlamasından sonra tanrılar belirdiler¹⁵⁹.

.....
Vücuduyla birleşen Rê'nin kendisidir,
Heliopolis'te ikamet eden Büyüktür,
Tatennen olarak ta adlandırılmıştır.
Nun'dan çıkan Amon,
İnsanlığa yol gösterendir.
Şekillerinden bir diğeri Ogdoa'dır (Sekizli tanrılar).
Ey! Başlangıç tanrılarını dünyaya getiren, Rê'yi yaratan
Ve öğelerinden biri olan Atum şekliyle kendini tamamladı,
Evrenin efendisi, varolan (her) şeyin başlangıcıdır.
Söylendiğine göre ruhu göğün en yüksek katındadır.
Yüzü doğuya dönük, yeraltı dünyasında olandır.
Ruhu gökte, vücudu Batıdadır¹⁶⁰.

.....
Onlardan uzakta saklanan Amon Tek'tir,
Ve varlığının tanınmaması için tanrılardan gizlenendir.
Göğün en yüksek katına kadar uzaklaştığında yeraltı dünyası ondan
mahrumdur.

Hiç bir tanrı gerçek şeklini bilmez,
Görüntüsü yazılarda ifşa edilmemiştir,
Anlamaya çalışmak için çok büyüktür, onu tanımak için çok güçlüdür¹⁶¹.

.....
Bundan sonra daha da ileri gidilerek Amon'un birer parçası olan Rê ve
Ptah'ın kült merkezlerinin de tanrı Amon'a ait olduğu ve bütün emirlerin
Amon'dan geldiği, tanrılarının, insanların, bütün varlıklarının hayat ve ölümü-
nün ona bağlı olduğu imalı bir şekilde belirtilmiştir.

“ Bütün ilahlar üçtür,
Amon, Rê ve Ptah eşsiz (tanrılar).

¹⁵⁹ Claire Lalouette, a.g.e., Böl. 80, s. 133-135.

¹⁶⁰ Yeraltı dünyası kastedilmektedir.

¹⁶¹ İnsanın aklının eremeyeceği kadar yücedir; (Claire Lalouette, a.g.e., Böl. 200, s. 135-136).

Amon olarak ismi gizlidir,
 Yüzü Rê'ninkidir, vücudu Ptah'inkidir.
 Yeryüzünde şehirleri ebedî zaman için kuruldu,
 Teb, Heliopolis, Memfis, sonsuz zaman için.
 Gökten bir mesaj gönderildiğinde Helipolis'te işitilir,
 Güzel yüzlü tanrıya Memfis'te tekrarlanır,
 Sonra, onların işleriyle yükümlü Amon'un şehri için,
 Thot harfleriyle (Hieroglif) bir mektup hazırlanır,
 Karşılık olarak Teb'den bir tavsiye gönderilir.

.....
 Bütün emirler Amon'dan gelir,
 Onun sayesinde, emrettiği üzere tanrılar değişmezler,
 Gönderdiği mesaj öldürülebilir veya tekrar hayat verebilir,
 Hayat ve ölüm, bütün varlıklar için, ona bağlıdır
 Onsuz (hiç bir şey yoktur), Rê eşliğinde Amon,
 (Ve Ptah) - Hepsi: üçtür¹⁶².

Daha ileriki bir bölümde ise Amon'dan gerçek bir yüce tanrı olarak bahsedilmektedir.

"Kalbi marifettir. Dudakları kelâmdır. Ka'sı ve varolan her şey ağzındadır... İki mağara ayaklarının altındadır ve Nil, sandallarının altındaki mağaradan fışkırır¹⁶³. Ba'sı¹⁶⁴ Şu'dur, göğsü Tefnut'tur (Rutubet tanrıçası). (Göğün) en yüksek katındaki Horakti'dir (Rê), sağ gözü gündüzdür, sol gözü gecedir. Bütün yollarda¹⁶⁵ rehberdir. Vücudu Nun'dur; herşeyi dölleyen, varolan şeyi yaratan ondaki Nil'dir¹⁶⁶. Her buruna doğru esintileri üfle-yendir. Bütün insanlar için kader ve Renenet¹⁶⁷ onun yanındadır... İlk ilahları dünyaya getiren büyük tanrı... Bütün insanların yüzü ona doğru çevrilidir. İnsanlar ve tanrılar "Bilgi O'dur"¹⁶⁸ derler.

¹⁶² Claire Lalouette, a.g.e., s. Böl. 300, s. 136.

¹⁶³ Nil'in kaynağı olarak düşünülen Yukarı Mısır'daki başta Elefantin'de olmak üzere diğer mağaralar.

¹⁶⁴ Ba'sının (ruhunun) hava tanrısı Şu olduğu belirtilmektedir. Çünkü hava, ruh gibi gözle görülmeyen bir kavramdır.

¹⁶⁵ Bu yollar yeryüzündeki sorunlara çare bulma yolları olabileceği gibi öteki dünyada da ölünün karşısına çıkabilecek engelleri aşmasında kolaylıklar sağlayan tanrı olarak yorumlanabilir.

¹⁶⁶ Nasıl Nil'in bir kaynağı varsa, yaşam kaynağı Amon'dur şeklinde kabul edilebilir.

¹⁶⁷ Ürün ve Hasat tanrıçası Renenet burada kusmeti ifade etmektedir.

¹⁶⁸ Her şeye kadir anlamındadır.

Diğer yandan tanrı Amon'un sadece bu dünyada değil, öteki dünyada da insanların acılarını dindiren, hastalıklarına derman veren, kaderlerini çizen ve insanların dualarına cevap veren tanrı olduğu da ifade edilmişti:

“Kötülüklerden koruyan, acıları (sıkıntıları) uzaklaştıran,

Çaresiz göze görmeyi sağlayan tabib,

Gözleri açar ve hastalıkları uzaklaştırır,...

Öteki dünyaya kadar istediğinin yardımına koşan,

Arzusuna göre, istediğini kaderinden kurtarandır.

Onu seven için tüm yolları üzerinde

Göz ve kulaklara ve bir yüze maliktir.

Onu çağırmanın dualarını işitir,

Hayatın müddetini (ömrü) uzatır veya kısaltır,

Ona tapana kismetinden fazlasını verir.

.....

Onu anan kişinin (varlığın) yüzü huzurludur,

Anlaşmazlık (huzursuzluk) zamanında ismi yararlıdır (hayırlıdır).

Ona yakaran için hoş bir esintidir,

Bitkin insana yardım edendir,

İyi niyetli acıyan tanrı.

Zamanında (gerektiğinde) önünde secde eden insana aittir.

.....

Kalbinde taşıyan için milyonlarcasından daha faydalıdır.

İsminden dolayı, tek bir insan yüzbinlercesinden daha güçlüdür.¹⁶⁹

Zaten, bunun için Amon din adamları, Karnak'ta “duaları işiten Amon'un tapınağı” olarak adlandırılan küçük bir tapınak inşa ettirmişlerdir. Sade vatandaşlar tapınağın kapısına küçük bir taş bırakarak tanrı Amon'a dileklerini bildiriyorlardı¹⁷⁰. Bunun için de bir takım usuller geliştirilmişti, akrep tarafından sokulan bir kimsenin iyileşmesi için tanrıya seslenmesinin yeterli olduğu, bir timsahın yaralaması halinde bir timsah resminin üzerine konulan Amon'un resmine veya heykeline bakıp büyülü sözler söylenmesi yaralının iyileşmesi için kafiyd¹⁷¹. Bu şekilde insanların koruyucusu olarak

¹⁶⁹ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 70, s. 133.

¹⁷⁰ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁷¹ George Hart, *a.g.e.*, s. 16-17.

tanrı Amon, Ramsesler devrinde, "zavallının veziri" olarak ta adlandırılmıştır. Genellikle bireysel yakarışlar şöyleydi:

"Amon kalbini bana ver,
Kulaklarını bana doğru eğ,
Gözlerini aç!
Her gün beni koru!
Yaşam zamanımı uzat!"¹⁷²

Tanrı Amon'un insanların imdadına yetiştiği konusunda da bir takım öyküler mevcuttur. Bunlardan birinde "Batı Teb'deki (bugünkü Deir El Medine) kraliyet mezarlarında çalışanlar arasında bulunan ressam Nebrê'nin Nahtamon adındaki bir arkadaşının ağır bir şekilde hastalanması üzerine tanrı Amon'a dua edip tanrıdan arkadaşına merhamet dilediğinde, tanrı Amon'un, kuzey rüzgarı olarak belirerek, zavallının sesine geldiği ve arkadaşını ölümünden kurtardığı"¹⁷³ anlatılmak istenmiştir.

Bununla beraber, tanrı Amon'a karşı olanların onu kulluk etmede hata edenlerin şiddetli cezaya çarptırılacağı, Mısır'da korkulan şahin, arslan, boğa, timsah gibi hayvanların şiddetleriyle alegorik bir şekilde ifade edilmiştir:

"Ona saldıranın üzerine hücum eden ve bir anda yakalayan,
Ey! Kanatları açık kutsal şahin,
Pençeleri altına düşeni sıkıca tutan,
Kuvvetli kükremeleri olan esrarengiz arslan.
Ona saldıranı karşı kuyruğuyla (yeri) kamçılaman,
Şehrinin önünde boğa, kullarının önünde arslan,
Sesini yükselttiğinde yeryüzü titrer,
Ve varolan her şey yüceliğinden ürker.
Sonsuz gücü olan (tanrı) ondan başka bir diğeri yoktur!¹⁷⁴
Ona karşı ayaklananlar püskürtülürler ve yüzlerinin üstüne düşerler.
Hiç kimse ona erişemez.

¹⁷² François Daumas, *a.g.e.*, s. 339.

¹⁷³ George Hart, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁷⁴ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 50, s. 132.

Kızgın pençeli arslan.

Bir anda kendine saldıranın kanını ve kuvvetini yutar.

Düşmanlarının boynunda, göğüslerini parçaladığı zaman,

Sırtı sağlam, toynakları ağır boğa.

Ona dokunanı sıçrayarak yakalayan,

Ve kemiklerini etünden ayırmasını bilen timsah”

Bütün gücüyle savaş açtığında, öfkelenildiğinde altında dağlar titrer; kızdığında yer sallanır. Var olan her şey ilham ettiği korkuyu hisseder. Ona karşı gelenlerin her biri boynuzlarının darbesinden dolayı inler, çünkü boynuzları sayesinde etkilidir¹⁷⁵.

Haşmetinden ürkülen tanrı Amon sadece Mısır’da değil, Mısır’a bağlı yabancı ülkelerde de korkulan bir tanrıdır:

“Ama (asi ülkeler) şiddetini hissederler”.

Buna karşılık Punt ülkesinde (Arabistan) tanrı Amon’un büyük etkisinin olduğu, bir gerçektir:

“Punt insanları sana doğru ilerler,

Zira, ilham ettiğin aşkınla, senin için kutsal ülke yeşillenir;

Neşe saçan kokularıyla halkını sevindirmek için,

Günlük akıtan ağaçların çıkardığı,

Reçine yüklü gemiler sana doğru seyredeler.”¹⁷⁶

Aslında II. Ramses devrinde, bu ilâhilerden de anlaşılacağı üzere, tüm tanrıların üstünde görülen tanrı Amon “Tek” tanrı olarak ilân edilerek Monoteizm tesis edilebilirdi, ama Mısır, hemen hemen 100 yıl önce diğer bütün tanrıları bir anda silen tanrı Aton’la yaşanan ve başarısızlıkla sona eren dinî bir ihtilâl yaşamıştı, ve Mısırlıların henüz böyle bir dinî yapıya hazır olmadıkları gözlenmişti. İşte bu yüzden Teb’deki Amon din adamları tek tanrılı bir dinî yapıyı geleneksel Politeizmi Amon’a uyarlayarak¹⁷⁷ geliştirmeye çalışmışlardır. Böylece Amon, Rê ve Ptah’ın özelliklerini havi tek bir tanrının varlığını yine “gizli, görünmeyen, bilinmeyen” tanrı Amon’un adının etrafında oluşturmuşlardır. Sonuçta din adamları Amon’u Tek tanrı, en

¹⁷⁵ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 500, s. 137.

¹⁷⁶ Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 6, s. 129, Punt ülkesinin (Arabistan) Mısır’la dinî bağlarının olduğu hissini yaratmaktadır; kutsal olarak anılması, böyle bir düşünceye sevkettir.

¹⁷⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 567.

büyük tanrı ilân etmişler ve hiç kimsenin, hatta tanruların bile “onun gerçek görüntüsü bilmediğini”, çünkü “onun çok büyük, çok güçlü ve anlaşılması güç” bir tanrı olduğunu ifade ederek, Ahenaton’un tanrı Aton için “Sen kalbimesin” fikrini de tanrı Amon için kullanarak Amon’un “Kalblere hitap eden tanrı”¹⁷⁸ olduğunu belirterek onun, görsel yolla olduğu gibi düşünsel yolla da varlığının hissedilebileceği fikrine ulaşmışlardır.

Zaten, Ramsesler devrinde, sadece firavunların değil, aydın çevrelerde de Amon’la ilgili gerçek bir dindarlıktan söz etmek mümkündür. Bu, bazı gübre böceği şeklindeki heykelticiklerin üzerindeki yazılarda görülmektedir, şöyle ki:

"Adaleti seven Rê'nin bir ermişidir.

Kalbim ancak Amon-Rê tapınağında sığınak bulur.

Mutluluğum Amon'u görmektir.

Amon arkamda olduğunda, hiç bir şeyden korkmam.

Amon-Rê sevgisi hayatımın koruyucusudur.

Amon'un kulu onun iradesini yerine getirendir.

Adaleti uygulayan (âdil olan) Tanrı'nın aziz kuludur.

Tanrı'nın aziz kulu ebedî olarak yaşayacaktır¹⁷⁹.

Ayrıca halktan sade vatandaşların da tanrı Amon’u kalblerinin derinliklerinde hissetmeyi ve tanrıya yakın olmayı diledikleri görülmüştür¹⁸⁰. Böylece siyasî ağırlığı da olan devletin dinine paralel olarak bireysel dindarlığın başlamasıyla büyük bir aşama kaydedilmiştir. Dindar bir kişi “insanlığın çobanı (rehberi) Amon, seni seviyorum, kalbimi seninle dolduruyorum”¹⁸¹ diyerek tanrı Amon’a imanını belirtmeye çalışmıştır.

Yukardaki ilâhilerde de görülebileceği gibi ve aynı ilâhideki şu mısralarda ifade edildiği üzere,

“Hiç sevmediği şeyin uyku olduğu ey! Tek nöbetçi,

İnsanlar uzanmışlardır (uyumuşlardır) ama senin gözlerin dikkatlidir (uyanık kalır),

¹⁷⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 568.

¹⁷⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 340.

¹⁸⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 568.

¹⁸¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 568

Güzel yüzünle milyonlarca varlığı açan (aydınlatan, gözeten) sensin,
Yeryüzünde sensiz hiç bir yol yoktur."¹⁸²

Tanrı Amon'un gece ve gündüz insanları gözettiği ve haksızlıklara karşı insanları koruduğu, her şeyin onun iradesine göre düzenlediği vurgulanmıştır. İşte, böylesine insanların hayatına hâkim olan tanrı Amon'un iradesini, tanrının oğlu firavunun yanı sıra, onun dünyasındaki vekilleri olan rahipleri vasıtasıyla sürdürdüğü de öne sürülmüş, ve bu yüzden rahipler dinî görevlerine paralel olarak siyasî ve sosyal hayatta da daha fazla bir role sahip olmuşlar, bu devirden itibaren adalet konusuna da el atmışlardır. Tapınaklarda, hatta mezarlıklarda yani her yerde varlığını hissettiren Amon rahipleri, tanrıdan aldıkları güçle, tanrı ve tanrının oğlu firavun adına adaleti yürütmeye başlamışlardır. Dinî mahkemelerde rahipler, çeşitli konularda, davacı veya şikâyetçi olanların şikâyetlerini ve suçluların savunmalarını dinlemişler ve mahkeme kararlarını tanrı Amon'un heykelini gezdirerek ve tanrının sesiyle belirterek¹⁸³ bir yerde, ilâhî adaleti yerine getirmişlerdir.

II. Ramses, Asya siyasetini daha yakından takip etmek, belki de Amon din adamlarının her konuda müdahalelerini de frenlemek ve onların fonksiyonlarını sadece Teb'de geçerli kılmak için Delta'nın kuzeydoğusunda, Akdeniz'e yakın bir yerde Per-Ramses¹⁸⁴ şehrini ikinci başkent olarak kurmuştu. Her ne kadar orada ikâmet etmeyi tercih etmiş, hatta tanrı Ptah'ın himayesinde gerçekleşen iktidarının 30. yıl Heb-Sed törenini orada kutlamışsa da¹⁸⁵ onun devrinde yazılan ilâhilerde yine de Teb şehrinin Mısır'ın en kutsal şehri olduğu bütün şehirlerin Teb'in birer görüntüsü olup onun denetimi altında buldukları ve Teb'in hepsinin efendisi olduğu,

¹⁸² Claire Lalouette, *a.g.e.*, Böl. 20, s. 130.

¹⁸³ Alexandre Moret, *Un jugement de dieu sous Ramses II.*, Paris, 1917, s. 157.

¹⁸⁴ Per-Ramses (Pi-Ramses): Asyalıların, özellikle Hititlerin Mısır imparatorluğunu tehdit etmeleri üzerine Suriye ve Kenan ülkesine seferlerini daha kolay bir şekilde gerçekleştirmek amacıyla güden II. Ramses tarafından Mısır'ın Delta bölgesinin kuzeydoğuda Akdeniz'e yakın bir yerde kurulmuştur. "Ramses'in evi" veya "Ramses'in sarayı" anlamına gelen Per-Ramses, belki de Ramses'in zaferlerinden dolayı "zafer bakımından büyük" olarak da adlandırılmıştır. İsrailoğullarının Mısır'dan göçü ile ilgili anlatıma göre İbraniler yeni şehrin inşası için gerekli hazırlıkları yapmaya zorlanmışlardır (Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 200.). Aslında Orta İmparatorluk devrinin sonunda Hiksosların Kuzey Mısır'ı hâkimiyetleri altına aldıklarında başkent olarak seçtikleri Avaris'in yerinde kurulan Per-Ramses'in (Guy et M.F. Ratchet *a.g.e.*, s. 242) daha sonraları başkent Tanis (Mısırca "Canet") olarak geçtiği ve Tanis'in Per-Ramses'in kalıntıları üzerine kurulduğu ifade edilmiştir (Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 272).

¹⁸⁵ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 244.

Mısır imparatorluğunun merkezi olduğu gibi dünyevî ve uhrevî hayatın merkezini teşkil ettiği ifade edilmiştir:

"Teb, hiç bir şehrin olmayacağı kadar kutsaldır. Su ve toprak orada var olmaya başladı¹⁸⁶... (Bütün şehirler) onun gerçek ismine göre kuruldu; onlar onun adıyla "şehir"¹⁸⁷ olarak adlandırıldılar ve Rê'nin gözü¹⁸⁸ olan Teb'in denetimi altına konuldular.

Kötüler¹⁸⁹ Teb'den uzaklaştırıldılar. O, şehirlerin efendisidir, her birinden daha güçlüdür. Ülkeyi, yay ve mızrağı kullanarak (elde ettiği) zaferiyle tek bir Efendiye (firavun) verir. Yakınında çarpışılmaz, zira gücü çok büyüktür. Her şehir onun isminden gurur duyar; onlardan daha güçlü olduğu için onların efendisidir.

İşte (emir) (Amon)-Rê'nin ağzından çıktı. (Amon)-Rê'nin düşmanı kül olup gitti, ve her şey Teb'e aittir: Aşağı ve Yukarı Mısır, kıyıları, suları ve dağlarıyla yer, yeraltı dünyası ve gök, Nil ve okyanusun taşıdıkları. Jeb (yer tanrısı) üzerinde var olan her şey onun için yetişir, güneşin seyrettiği her yerde, her şey barış içinde ona aittir. Her ülke vasal olarak ona haraç öder, zira, o Rê'nin gözüdür, ona hiç kimse karşı koyamaz.

Adaletin sarayı, sükûnetin yeri Teb'e ölmeye gelenler mutludur... Caniler, adaletin yeri olan buraya asla giremezler... oraya ölmeye gelene ne mutlu! Kutsal bir ruh olacaktır."¹⁹⁰

Diğer yandan, aynı ilâhilerin bölümlerinin birinde tanrı Amon'un ezici bir gücü olduğu tekrarlanarak,

"Amon, ismin çok güçlüdür, ve iraden ezicidir; bronzdan dağlar iradene karşı koyamazlar... Sesini işittirdiği zaman yer titrer, ve bütün insanlar gücünden korkarlar... Tarlaların ve mülklerin senyörüdür... İki dünyayı, tapınakları, sunak yerlerini kurandır. Bütün şehir onun gölgesinde uyur (rahatlar)... Her kutsal yerde onun adına ayın yapılır, ve her yer, daima, onun derin sevgisini taşır"¹⁹¹ denilmekle birlikte ve II. Ramses, her fırsatta,

¹⁸⁶ Teb evrende ilk oluşan yer olarak kabul edilmiştir.

¹⁸⁷ Teb'in diğer ismi "şehir" anlamına gelen "Niut" olarak geçmektedir. O halde Niut ismi insanların toplu olarak yaşadıkları tüm büyük yerleşim yerlerine verilmiştir (Guy et M.F. Racht a.g.e., s. 180).

¹⁸⁸ Rê'nin gözü (Ucat), dolayısıyla, Amon-Rê olarak tanrı Amon'un gözü olmaktadır. Tanrı Rê'nin üstünlüğünün kabul edildiği devirlerde tanrıya karşı gelenlerin üzerine gönderdiği, tanrıca Hathor'un temsil ettiği vurucu kuvveti ifade etmektedir.

¹⁸⁹ Tanrı Aton'a tapanlar.

¹⁹⁰ Adolf Erman, *Die Literatur der Aegypter*, Berlin, 1923, s. 365-373.

¹⁹¹ Adolf Erman, a.g.e., s. 365-373.

yüce tanrı Amon'a bağlılığını göstermişse de, pek çok yerde inşa ettirdiği tapınaklarda Amon'la birlikte Rê ve Ptah'ı da yüceltmıştır. Bunlardan Yukarı Mısır'da Abu Simbel tapınağına, megaloman davranışının bir ifadesi olarak, tanrı Amon, Rê-Horakti ve Ptah'ın heykellerinin yanına kendininkini de koydurmuştur. Her yerde muazzam heykellerini koydurtan Ramses'in heykellerinin her biri "Prenslerin Güneşi", "Mısır'ın Güzeli", "Her iki ülkedeki Montu", "Amon tarafından sevilen Ramses" şeklinde adlandırılmış ve bu heykellere askerler tarafından, tanrılar gibi, tapınıldığı ifade edilmiştir¹⁹².

II. Ramses'ten sonra yerine On üçüncü oğlu Mineptah veya Merenptah geçmiştir (M.Ö. 1232-1224). Onun devrinde daha önceden de olduğu gibi Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyinden Yunanistan'a inmiş kavimlerle Deniz kavimleri¹⁹³ ve onların müttefiki olan Libyalıların (Libu)¹⁹⁴ ve Maşavaşaların, beraberlerinde Delta'nın batısında yerleşik Tehenu ve Temhuları da savaşta sürükleyerek Marmarik kıyısından itibaren Memfis'e kadar Mısır'ın kuzeybatısını tehdit etmeye başlamışlardır. İktidarının Beşinci yılında (M.Ö. 1227) Avrupalı kavimlerle ve müttefikleriyle savaşan Merenptah, Per-İrt'te 6 saat içinde büyük bir zafer elde etmiş ve 9 bin savaş esiri almıştır¹⁹⁵. Aynı şekilde,

¹⁹² Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 272.

¹⁹³ Deniz Kavimleri: Mısırlılarda "Büyük Yeşil'in (deniz) ortasında olan adalar" sakinleri olarak anılmıştır, diğer bir şekilde "Akaivaşalar" olarak da adlandırılan (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 580) bu kavimler Ege adalarında oturuyorlardı; bunlar Ege kıyılarını ve Girit'i içine alan geniş bir bölgeye yayılmış Miken kültüründen kavimlerdir. IV. Amenhotep devrinde Mısır'a haraç veren bu kavimlerden, II. Ramses devrinden itibaren "Mısır'ın düşmanları" olarak söz edilmiştir (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 197).

¹⁹⁴ Libyalılar (Libu): Çok eski devirlerden itibaren Mısır'ın Delta bölgesinin batısında hayvancılıkla uğraşan ve ağaç diken kavimler bulunmaktaydı; bunlar Mısırlılar tarafından "Tehenu" ve "Temhu" olarak adlandırılmışlardır. Zamanla siyah saçlı Tehenularla birlikte yaşayan sarışın ve mavi gözlü insanların da varlığı görülmüştür. Kuzey Afrika'da yerleşik Berberilerden olabilecekleri düşünülen bu kavimlerin Hint-Avrupa kökenli olmaları ihtimal dahilindedir. Tinit devrinde Mısır'ın birliğini kurmasıyla birlikte tüm bu kavimler Mısır firavunlarına haraç ödemişlerdir. Hatta firavunlar, zaman zaman bu bölgeye seferler düzenleyerek savaş esirleri ve hayvan sürüleri ele geçirmişlerdir. Firavun I. Sethi devrinden itibaren daha çok görülen bu Hint-Avrupa kökenli kavimler yavaş yavaş tahlike teşkil etmeye başlamışlar ve Merenptah ve III. Ramses devirlerinde yenilgiye uğratılmışlardır. İşte bu kavimlerden biri Libular, bir diğeri ise Maşavaşalardır. Zengin Mısır'a savaşla nüfuz edemeyen Libyalılar Ramsesler devrinde paralı askerler olarak Mısır ordusuna girmişler, ama çok geçmeden, özellikle Maşavaşalar, Mısır ordusunun çoğunluğunu oluşturmuşlardır. Daha sonraları ise idareyi ele geçirerek XXII. ve XXIII. Hanedanı kurmuşlardır (Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 143-144).

¹⁹⁵ II. Ramses'in aksine Merenptah, tanrı Ptah'ın savaşta kendisine görünmesiyle savaşta kazanmıştır (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II. s. 580) Zaten tanrı Ptah'a afen Merenptah kraliyet adını almıştır.

Merenptah Mısır'ı doğusundan da tehdit eden deniz kavimlerine karşı sefere çıkmış, onlarla birlikte Kenan (Kanâna) halkını da yenilgiye uğratmıştır (M.Ö. 1227)¹⁹⁶.

Merenptah devrinde, II. Ramses'in devrinden başlamak üzere Teb'de Amon Başpeygamberleri gerçek firavun olarak siyasi iktidara el atma konusunda kararlı davranmaya başlamışlardır¹⁹⁷. II. Ramses devrinde rahip olarak yavaş yavaş bütün kademeleri atlayarak Başpeygamber olan Rome-Roy, Merenptah'tan daha fazla imtiyaz elde ederek Güney ve Kuzeydeki bütün tanrıların peygamberlerinin başı olarak ilân edilmiş ve Karnak'ta "firavunun işlerinin idarecisi" ünvanıyla Merenptah'n sağ kolu olmuştur. Karnak'taki büyük rahiplerin sarayını büyüttürmüş ve orada kendini sanki tanrı Amon'un oğlu firavunmuş gibi tanrının önünde tapınır bir şekilde oğluyula birlikte temsil ettirmiştir¹⁹⁸.

Merenptah'tan sonra Mısır'da bir karışıklık devri yaşanmış ve M.Ö. 1200 yılına kadar sırasıyla Amenmeses (Amon'un çocuğu), II. Merenptah Siptah, II. Sethi ve Ramses Siptah olmak üzere 4 firavun idareye gelmişlerdir. Mısır'ın bu karışık durumundan yararlanan ve Delta bölgesindeki yeni ikinci başkent Per-Ramses (Tanis)'te siyasi bir görevi olan Suriye asıllı bir prens olan İarsu idareye gelmiş ve "Muzaffer Seth" anlamına gelen ve tanrı Seth'e atfen Sethnaht kraliyet ismini alarak¹⁹⁹ XX. Hanedanı kurmuştur (M.Ö. 1200-1198)²⁰⁰. Sethnaht iktidarını meşru kılmak için bir taraftan Tanis (Per-Ramses) kökenli olduğunu ve Sethi ve Ramseslerden geldiğini belirtmiş, di-

¹⁹⁶ Alexander Moret, *a.g.e.*, tome II, s. 586.

¹⁹⁷ G. Lefebvre, *a.g.e.*, Paris, s. 157.

¹⁹⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 662.

¹⁹⁹ III. Ramses devrinde yazılan Harris papirüsünde Sethnaht'ın iktidara gelmesi şu şekilde anlatılmaktadır: "Uzun yıllar boyunca Mısır ülkesi bakımsızdı ve şef yoktu. Mısır, şehirlerde birbirlerini öldüren büyüklerin (vali) ve kral naiplerinin idaresindeydi. (Kralızsız) boş yıllar oldu, (o zaman) Suriye'de (Haru) İarsu prenslik yapıyordu. Bütün ülkeyi tek başına idaresi altında bulunduruyordu, taraftarlarını birlik içinde tutuyordu ve diğerlerinin malını mülkünü kırıp geçiriyordu. Tanrılar insanlarla aynı durumdaydı. Tapınaklarda artık sunaklar sunulmuyordu, o zaman tanrılar Mısır'ı barışa kavuşturmaya ve kanuna dayalı bir düzene sokmaya karar verdiler. Bütün ülke için şef olarak kendi etinden (canından) doğan bir oğlu, kral Sethnaht'ı seçtiler" (Harris papirüsü, anan Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 581).

²⁰⁰ XX. Hanedan firavunları sırasıyla,

- Sethnaht (M.Ö. 1200-1198

- III. Ramses (M.Ö. 1198-1168-66)

- IV. Ramses'le birlikte IX. Ramses de dahil olmak üzere Ramses isimli 8 firavun idarede bulunmuştur (M.Ö. 1168-1085).

ğer taraftan Hiksoslar devrinden itibaren şehrin tanrısı olarak görülen Seth ve Teb'deki Amon Ruhban sınıfının desteğini elde etmiştir²⁰¹.

Sethnaht'tan sonra yerine oğlu III. Ramses idareye gelmiştir (M.Ö. 1198-1168/66). Babasının zamanında fiilen iktidara katılan III. Ramses'in idaresinin başlangıcında Mısır, Deniz kavimleri ve Asyalıların tehditleri altında bulunuyordu. Belki firavun Merenptah'tan sonra 40 yıla kadar yakın bir zaman, Deniz kavimleri ve diğerleriyle herhangi bir savaş yaşanmamıştı, ama tehlike hâlâ devam etmekteydi. Çünkü kuzeyden gelen kavimlerle Deniz kavimleri tüm Anadolu'ya yayılmışlar, Truva'dan başlamak üzere Hitit (Heta), Kilikya (Kodi), Kargemiş, Arad ve Alasya'yı (Kıbrıs) yerle bir etmişler, daha da güneye inerek Amurru ülkesine yerleşmişler ve ülkeyi talan etmişlerdi. Bundan sonra sıra Mısır'a gelmişti. Bunu göz önünde bulunduran III. Ramses hazırlıklarını yapmış sadece kara ordusunu değil Delta'nın kollarına ve Akdeniz kıyısına gemilerini yerleştirmişti. III. Ramses'in iktidarının Beşinci yılında (M.Ö. 1194), Doğu Akdeniz'den Filistinliler (Pulesetiu veya Pilisitu) ve yine aynı bölgede yerleşik Zakallar (Zakara) tarafından püskürtülen Deniz kavimleri, bu defa Delta'nın batısından itibaren Mısır'ı tehdit etmeye başlamışlar ve Libyalılar ve Maşavaşaları da Mısır'a karşı savaşa sürüklenmişlerdir. III. Ramses, babası tanrı Amon'un önderliğinde ve ondan aldığı güçle, Mısırlı askerlerinin yanı sıra Filistinli, Zakal, Turşa ve zencilerden oluşan milis kuvvetleri ve paralı askerlerle birlikte ordusunun başında karşı koymuş ve büyük bir zafer elde etmiş, 12500 kişiyi yi katletmiştir²⁰². Özetle, "karadan saldırırlar Amon tarafından yok edilmişler, Nil'in ağızlarından girenler ağa yakalanmış kuş gibiydiler"²⁰³.

III. Ramses'in iktidarının Sekizinci yılında (M.Ö. 1191) Mısır bu defa Amurru'da askerî kamplarını kurmuş olan Deniz kavimlerinin, karadan ve denizden, saldırılarına maruz kalmıştır. Deniz kavimleri Filistinlileri, Dananeleri, Şakalaşaları, Zakalları ve Uaşaşaları (Halikarnas yakınlarından Uaşlar) savaşa sürüklenmişlerdir²⁰⁴. İşte bu kalabalık kuvvetlere karşı III.

²⁰¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 582.

²⁰² Eski Mısır'da savaşta öldürülenlerin penisleri ve elleri kesilerek ne kadar kişinin katıldığı hesap ediliyordu. Zaten bu organlar toplu halde firavunun önüne, kanıt olarak, seriliyordu. Bunun tapınaklardaki duvar kabartmalarında görmek mümkündür.

²⁰³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 584.

²⁰⁴ Bu konuyla ilgili III. Ramses'in anlatımı şöyledir: "...Amurru ülkesinde bir kampta (yerleştiler) ve ülkeleri ve sakinlerini mahvettiler, sonra önlerinde ateş iterek, Mısır'a karşı ilerlediler. Başlıca destekleri Filistin'liler (Pulesetiu), Zakallar, Şaklaşalar, Dananeler, Uaşaşalardı. Bu kavimler birleşmişler ve dünya çemberi (çerçevesi) kadar uzak ülkelere yayılmak için ellerini

Ramses, yine tanrı Amon'un himayesi altında büyük bir zafer elde etmiştir. Tabii ki elde ettiği savaş esirlerinin bir kısmı kalelere yerleştirilirken, diğerleri başta Amon'un ki olmak üzere tanrıların tapınaklarına dağıtılmışlardır.

III. Ramses bu zaferiyle de kalmamış, Deniz kavimleri yüzünden siyasi yapısı değişen Asyalılara karşı seferler düzenleyip Kenan ülkesi ve Zahi dahil olmak üzere Fırat'a kadar ilerlemiş ve Pa-Kanâna, Şabtuna ve Kadeş civarını ele geçirerek²⁰⁵ bu bölgeleri Mısır'a bağlamıştır (M.Ö. 1189).

Bundan sonra III. Ramses, iktidarının On birinci yılında (M.Ö. 1188) Delta bölgesinin batısındaki Tehenu'dan itibaren "hayatları pahasına (Mısır'a) yerleşmek isteyen Libyalılara ve Maşavaşlara karşı savaş açmış, 2000 kişiyi katlettiği gibi 2000 kişiyi de esir almıştır." Daha önceki savaşlardan sonra yaptığı gibi, bu defa da elde ettiği esirlerden bir kısmını ve yendiği kavimlerin sürülerini Amon tapınağına bağışlamıştır; bu konuda firavun "... hayvanları, benim tarafımdan Amon'un evine (tapınağına) yerleştirilmiştir, ebediyen onun (Amon) sürüleri arasında olacaklardır"²⁰⁶ diyerek kendini koruyan tanrısını hoşnut ettiğinin rahatlığı içindedir.

Görüldüğü üzere, babası Sethnaht gibi III. Ramses'in idareye gelmesi, güçlü Deniz kavimleri ve Asyalı kavimlere karşı savaşta başarılı olması, yeniden Mısır imparatorluğunu kurması, tanrı Amon'un izniyle gerçekleşmiştir. Bu yüzden, daha önce de ifade edildiği gibi, birçok ganimet ve savaş esirlerini Amon tapınaklarına, dolayısıyla Amon rahiplerine bağışlamıştır. Bunun sonucu Amon tapınakları müthiş bir şekilde zenginleşmiştir, halbuki Rê ve Ptaht gibi diğer önemli tanrıların malları ve gelirleri Amon'unkinin yanında sönük kalmıştır. Bunun bu devirde yazılan ve Amon tapınaklarının menkul ve gayri menkul mallarının, aldığı vergilerin bir envanterini aksettiren Harris papirüsünde görmek mümkündür:

birleştirmişlerdir (ittifak yapmışlardır). Kalpleri güvenliydi ve projelerle doluydu". (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 583).

²⁰⁵ III. Ramses, Teb'in güneyinde, Nil'in batı yakasında inşa ettirdiği ölümle ilgili Medinet Habu tapınağının dış duvarlarına, tarihte en eski deniz savaşı olarak geçen Deniz kavimleriyle yaptığı savaşı kabartmalarla resmettiği (Guy et M.F. Racht, *a.g.e.*, s. 218) gibi, Asya seferlerindeki zaferlerini, farklı fiziki özellikleriyle Hitit, Amurru, Zakal, Şardan, Şasu, Turşa ve Filistin şeflerinin kendi önünde saygılarını sunmalarını da kabartmalarla aksettirerek, belirtmek istemiştir (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 586). Belki de bu şekilde III. Ramses, Fırat'a kadar Mısır imparatorluğunu yeniden kurduğunu ifade etmek istemiştir.

²⁰⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 587.

Tapınakların Malları²⁰⁷

	Teb (Amon)	Helipolis (Rê)	Memfis (Ptah)
İnsanlar (esirler- çalışanlar)	81'322	12'963	3'070
Hayvanlar (sürü)	421'362	45'544	10'047
Bahçeler	433	64	5
Araziler	2'393 km ²	441 km ²	28 km ²
Gemiler	83	3	2
Şantiyeler	46	5,5	2
Köyler	65	103	1

Vergi Olarak Ödenen Ürünler

Altın	51,883 kg		
Gümüş	997,805 kg	53,351 kg	9,359 kg
Bakır	2'395,120 kg	114,660 kg	-
Kıyafet (kumaş)	3'722 parça	1'019 parça	113,5 parça
İplik	345,345 kg	-	-
Tütsü, bal, yağ	1'047 çömlek	482 çömlek	-
Şarap ve şıra	25'405 çömlek	2'383 çömlek	390
Şatışından gelir getiren gümüş	328, 155 kg	177,350 kg	12,858 kg
Tahıllar	309'950 çuval	77'100 çuval	137'400 çuval
Sebzeler	24'650 deste	4'800 deste	600 deste
Keten	64'000 deste	4'000 deste	-
Avlanan kuşlar	289'500	37'465	-
Sığır	866	98	15,5
Vergi olarak kaz	744	540,5	135
Ahşap tekneler	82	8	-

²⁰⁷ Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 74.

Alexandre Moret'ye göre,

- Amon tapınaklarına ait esirlerin sayısı 107 binden fazlaydı,

- Mısır'da ekilebilir arazilerin %15'i Amon tapınaklarına aitti,

- Amon tapınaklarının 88 gemisi ve 53 gemi şantiyesi vardı,

- Her yıl Kuş ülkesinden (Sudan ve Etyopya) Amon tapınağına önemli miktarda altın gelmekteydi, hatta bu yüzden Kuş ülkesi "Amon'un altınının ülkesi" olarak anılıyordu.

- Ayrıca Amon şenlikleri XVIII. Hanedan devrinde 11 gün sürerken, III. Ramses bunu 27 güne çıkartmıştır (Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 589-590).

Bu tablo bize tanrı Amon'un üstünlüğünü, Amon tapınaklarının, buna bağlı olarak din adamlarının, özellikle Başpeygamberlerin ne denli zengin olduklarını ve en azından Teb'den itibaren tüm Yukarı Mısır'daki siyasi görevleri dolayısıyla de, XVIII. Hanedan devrindeki gibi, devlet içinde devlet konumlarını muhafaza ettiklerini göstermekte ve firavunun üzerindeki etkilerini tanımlamaktadır²⁰⁸. Buna rağmen III. Ramses'in askerî zaferleri onun güçlü bir firavun olduğunu ispatlamış, geçici de olsa, din adamlarının idareye gelme konusundaki tutkularını frenlemiştir²⁰⁹.

Bununla beraber, IV. Ramses'le başlamak üzere 45 yıl boyunca iktidara gelen firavunların zayıf ve beceriksiz olmaları, din adamlarının kraliyet üzerindeki otoritelerinin daha da artmasına ve Teb halkından zorla vergi toplamalarına ve şehrin bazı gelirlerini kendi kurumlarına aktarmalarına sebep olmuştur²¹⁰. Teb'de Amon Ruhban sınıfı, Amon Başpeygamberi Ramsesnaht ve oğulları sayesinde gittikçe etkin bir duruma gelmişti. Hatta Ramsesnaht'ın oğullarından biri Amenhotep, Karnak'taki önemli yapıtlara firavununkinin yerine kendi adını yazdırmış ve dahası, Amon tapınakları mallarının idaresi için malî özerklik elde etmişti²¹¹. Malî bağımsızlığa kavuşan Amon Başpeygamberleri, bundan sonra aktif olarak siyasi idareye de el atma fırsatını kollamaya başlamışlardır. Bu fırsat IX. Ramses'in zamanında bir anlamda yaratılmış gibiydi, çünkü Amon Başpeygamberi olan Herihor, vezirlik, Nubya'da kral naipliği ve Güney ve Kuzey Mısır askerî kuvvetlerinde generallik görevlerini elde ederek güçlü bir pozisyona gelmişti. Herihor, IX. Ramses'in iktidarının Beşinci yılında ise Teb senyörü de olmuştu ve vezir olarak gerçek bir kral gibi IX. Ramses adına ülkeyi idare ediyordu. Buna karşılık Delta bölgesinde başkent Tanis'te Smendes (Nesubanebed)'te bir senyör gibi davranmaya başlamıştı²¹².

Dış siyaseti yönünden IX. Ramses devrinde Mısır'ın Asya'daki bölgeleri birer birer imparatorluktan ayrılırken, güneyde Kuş ülkesi (Nubya ve Etyopya) diniyle, kültürüyle daha Mısırlaşmış olduğu için Mısır'ın bir parçası olmaya devam etmiştir. Yine bu dönemde, sosyal yönden Mısır müthiş karışıklıklarla çalkalanmış, hatta pek çok firavunun mezarı açılıp talan edilmiş,

²⁰⁸ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 662.

²⁰⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 662.

²¹⁰ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 181-197.

²¹¹ G. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 181-197.

²¹² Alexandre Moret, *a.g.e.*, s. tome II., s. 662.

Manethon'a göre gerçek bir sivil savaş yaşanmıştı. Çünkü Delta bölgesindeki tanrı Seth ve Teb'deki tanrı Amon taraftarları arasında cereyan eden mücadelelerin sonunda Seth taraftarları yenilgiye uğratıldıysa da, bu olaylar ülkenin zayıflamasına yol açmıştır. İşte bu olaylar sırasında Herihor IX. Ramses'in yerine Güneyi bir firavun gibi idare etmeye başlamıştır²¹³. M.Ö. 1085'te firavunun ölümüyle Mısır da doğal olarak ikiye bölünmüştür. "Ramses kraliyet çocukları" olarak anılan, Ramses'in soyundan prenslerden biri olan Smendes, meşru olarak, Kuzeyde Tanis'te XXI. Hanedanı kurmuş, buna karşılık, zaten Teb senyörü olan Herihor da Güneyde kendi hanedanını kurmuştur. Böylece Güneyde Rahip-firavunlar devri başlamıştır. Bunu vurgulamak için Herihor, firavunlara mahsus kraliyet isim fişğini Karnak tapınağı duvarlarına yazdırmıştır²¹⁴. Tabii ki bu siyasî durum Mısır'ın diğer ülkeler karşısındaki pozisyonunun zayıflamasına yol açmış ve Mısır'ın kuzey-doğudaki bölgelerden tedricî olarak çekilmesine sebebiyet vermiştir.

Herihor ölünce, Smendes kendini tüm Mısır'ın firavunu ilân etmiştir, hatta yerine geçen oğlu I. Psunnes (Pasebhennut) tek kral gibi davrandıysa da, Teb'de Herihor'un yerine Pianki Rahip-firavun olarak ve daha sonra da onun oğlu I. Pinecem²¹⁵ (Panzem ve Neferheres) idareye gelmiştir. I. Pinecem Tanis'teki I. Psunnes'in kızı Makarê ile evlenerek iki krallığın yakınlaşmasını, hatta birleşmesini sağlamış ve daha sonraları I. Psunnes'in yerine idareye gelmiştir²¹⁶. Ondan itibaren Mısır krallığına onun soyundan olanlar gelmişlerdir. Bununla beraber, I. Pinecem Aşağı Mısır'da idaresini sürdürürken, oğlu Mahasarte'yi Teb'e Başpeygamber olarak tayin etmiş, ve Menheperrê ile başlamak üzere onun çocukları da bu görevi sürdürmüşlerdir. Böylece I. Pinecem'le Siut'tan Kuş ülkesindeki Napata'ya kadar uzanan Yukarı Mısır, siyasî, malî ve askerî yönden Amon Başpeygamberlerine bağlanmıştır²¹⁷.

Bu devirde de, yine her zaman olduğu gibi, tanrı Amon'un üstünlüğü devam etmiş, önemli kararlar, dinî ayinlerle, tanrı Amon'un muvafakatine sunulmuş ve rahipler vasıtasıyla tanrının onayı alınmıştır. Rahip-firavunların

²¹³ François Daumas, *a.g.e.*, s. 99.

²¹⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 662.

²¹⁵ Bu hanedanın firavunları I. Pinecem'den itibaren Amenopet, Siamon ve II. Psunnes'tir.

²¹⁶ François Daumas, *a.g.e.*, s. 100.

²¹⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 663.

siyasî yükümlülüklerinin yanında dinî görevlerinin de olması, onların iktidarlarını normal bir firavununkinden daha kutsal bir havaya büründürmüştür.

Bu Hanedan devrinde, bir yenilik olarak, firavunlar, kızkardeşlerinden veya kızlarından birini Neter Hemt (tanrının eşi) veya Neter Duat (tanrıya tapanlar) olarak Teb'e göndererek tanrı Amon'a adama geleneğini başlatmışlardır²¹⁸. Bu prenseslerin diğer bir lakabı "tanrının eli"ydi, bunlar ya tanrı Amon'un kızları, ya da kutsal eşleri olarak görülüyorlardı, dolayısıyla genç kızların bakire olma zorunluluğu vardı²¹⁹. Bir ölümlü ile evlenmeleri yasaktı²²⁰, tamamen tanrı Amon'a adanmışlardı. Bu şekilde, belki de Başpeygamberin siyasî ve dinî üstünlüğünü dengeleme, hatta engelleme amacı güdülmüştü. Çünkü Amon'a adanan bu prenseslerin büyük çapta mülkleri ve emirlerinde çalışan görevlileri bulunuyordu. İktidardaki firavunun temsilcisi olarak bir firavun gibi davranıyorlardı.

XXI. Hanedanın son firavunu II. Psunnes (M.Ö. 959-945) Güney'e gönderilen prenseslerle aynı soydan olduğunu ileri sürerek kendini Başpeygamber ilân etmiş ve Aşağı ve Yukarı Mısır'ı tek bir idare altında toplamıştır²²¹.

Rahip-firavunlarla birlikte tanrı Amon'la ilgili dogmalar daha mutlak ve daha net bir şekilde belirmiştir. Rahip II. Pinecem'in mumyasının üzerinde bulunan papirüste tanrı için "Amon-Rê, Maât'la yaşayan büyük tanrı, görüntüleri bilinmeyen, kendi kendini yaratan en yüce tanrı (Neter neter)"²²² gibi bir ifadenin kullanılmış olması, tanrının en büyük tanrı olduğu, sadece bu dünyada değil, öteki dünyada da insanların yazgılarını belirlediği, çünkü hayattayken tanrının buyruklarını yerine getirenlerin, yani Maât'la yaşayanların tanrısal bir varlık olacakları, aksine davrananların cezalandırılacakları ima edilmiştir.

²¹⁸Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 31

II. Ramses'ten itibaren Ramses'lerin Teb'de değil de Delta bölgesindeki yeni başkent Per-Ramses'te sürekli bir şekilde kalmalarının sonucu, nasıl Amon Başpeygamberi, firavunun bulunmayışı halinde, dinî törenleri firavunun adına sürdürüyorsa, Başpeygamberlerin eşi veya kızları da kutsal doğumdan dolayı Neter Hemt (tanrının eşi) olarak kabul edilen kraliçelerin yerini almaya başlamışlardır. İşte bu yüzden, bu devirden itibaren kraliçeleri temsilen Teb'e prensesler gönderilmeye başlanmıştır (G. Lefebvre, *a.g.e.*, s. 36).

²¹⁹Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 144.

²²⁰Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 407.

²²¹Guy et M.F. Rachet, *a.g.e.*, s. 3.

²²²Alexandre Moret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 664.

Rahip-firavunlardan birinin kızı olan Nesu-Hensu için yazılan tanrı Amon-Rê ile ilgili papirüste ise tanrının yüce tanrı olarak tanrıların senyörü, İki Ülke tahtlarının ve Teb'in senyörü olduğu, Maât'la yaşayan yüce tanrı olup, onun vasıtasıyla her tanrının yaşama geldiği, Başlangıç zamanlarında dünyayı yaratmasından itibaren her şeyi yaşama getirdiği, onun zuhurlarının gizli olduğu, evrimlerinin çeşitli olduğu, kaynaklarının bilinmediği ve güneş tanrısını benliğinde taşıdığı ortaya konmuş, yüceliği, bir kez daha, Başlangıç Ummanını temsil eden tanrı Nun ve bir diğer yaratıcı tanrı Knun gibi tanrıları da benliğinde taşıdığı, böylece bütün tanrıların şekillerinde olduğu şu şekilde vurgulanmıştır:

Haşmetlinin en haşmetlisi, kudretlinin en kudretlisi,

Tanrılardan daha kudretli senyör,

.....

Kutsal bir yaşlı, bütün tanrıların

Şekillerinde yaşamını sürdüren kutsal şekil,

.....

Tanrı Nun, çömlekçi çarkında²²³ meydana getirdiğini,

Canlandırmak için saatinde ilerleyen prens.

.....

Sonsuzluğun yolcusu, kendini genç yapan ihtiyar adam,

.....

İcraatini kimse mahvedemez²²⁴

Sevincin tanrısı, ismi sevilen ve güzeldir,

Gün ağarırken insanlık ona yalvarır,

Zafer sahibi Kudretli, iki misli kuvvete sahip Kudretli,

.....

Onun planlarıyla yeryüzü yaşama geldi;

.....

Bilinmeyen kutsal varlık, İdare edecek kralları yapan senyör,

.....

²²³ Çömlekçi çarkından insanlığı şekillendiren tanrı Knun'dur. Burada Amon'un hem tanrı Nun hem de Knun olduğu belirtilmiştir.

²²⁴ Mısırlılarda da, insanlığın zaman zaman bahsettiği kıyametten söz ediliyor kamırsındayız, belki de tanrı Aton'la yaşanan dini karmaşa göz önünde bulundurulmuştur.

Bilinmeyen tanrı Hepri²²⁵, (diğer) tanrılardan daha gizlidir,
 Vekili kutsal Disk'tir²²⁶,
 Kendinden dünyaya gelenlerden kendini gizleyen,
 Kudretli parlaklığıyla nurun ışınlarını gönderen alevdir²²⁷,

.....
 Gün ağarırken insanlık ona yalvarır;
 Tanrılar topluluğu arasında yükselişleri kristaldir,
 Tanrı Nun kuzey rüzgârı ile gizli olan bu tanrıda meydana geldi,
 Milyonlarca çift kere milyonlarca yıl için kararları alandır,
 (Kurduğu) düzenler tespit edildi ve tahrip edilmedi,

.....
 Ömrü verendir ve dilediklerinin yıllarını arttırandır,
 Kalbinde yeri olanı iyilikle koruyandır,
 Ebediyeti ve sonsuzluğu kurandır,

.....
 Amon-Rê, tanrıların kralı, yerin ve göğün, ve derinliklerin, ve şeklinde
 yeryüzünün var olmaya başladığı iki dağın senyörüdür.

O en kudretlisidir, en baştaki ve birinci bütün tanrılar grubundan en
 mükemmelidir²²⁸

Görüldüğü üzere, bu ilâhide tanrı Amon tanrıların en kıdemlisi, en
 haşmetlisi, tanrıların şekillerinin onun birer şekli olduğu ve yaşlı adam ifa-
 desini kullanılmış olmakla beraber her gün yenilediği, "nur"un kaynağı ol-
 duğu, Başlangıç Ummanı tanrısı Nun'un yine Amon'da meydana geldiği,
 kurduğu düzenin milyonlarca yıl, sonsuz bir şekilde devam edeceği ifade
 edilmiş, insanların gün ağarırken ona yalvardıkları ve iyi olan ve kalbinde
 tanrıyı taşıyan insanların tanrının katında yerinin büyük olacağı ima edilmiş-

²²⁵ Tanrı Rê'nin kendi kendini yarattığı ve yeni bir güne başlarken gece karanlığından çı-
 karken yenilediği anki adı Rê-Hepri'dir ve tanrı Amon'un kendini her gün anlaşılacak bir
 şekilde yenilediği anlaşılmıştır.

²²⁶ Firavun IV. Amenhotep'in (Ahenaton) ortaya koyduğu tek tanrı Aton'un da Amon'un
 altında yer aldığı ifade edilmiştir, çünkü Aton kelimesi "Güneş diski" anlamına gelmekte ve
 Amon'un bir tecellisi olarak görülmektedir.

²²⁷ Güneşin ötesinde bir nur olduğu, evrende, güneş de dahil, her şeyin kaynağının Amon
 olduğu belirtilmiştir.

²²⁸ E.A. Wallis Budge, a.g.e., vol. II., s. 14-16.

tir. Her ne kadar tek tanrı olduğu intibası yaratılmak istenmişse de, diğer tanrılardan söz edilmiş olmasıyla bu intiba yok olmaktadır.

Rahip-firavunlar, belki de zengin tapınaklara sahip olmalarından dolayı başlangıçta başarılı oldularsa da, zamanla , savaşçı olmamalarından dolayı da gittikçe zayıf duruma düşmeye başlamışlardır, çünkü artık gelirleri de tükenmeye yüz tutmuştur. Zaten, Ramsesler devrinde Mısır'ın idaresi altında olan bölgeleri vergi veya haraç ödemeye zorlama imkânları da kalmamıştı. Buna paralel olarak, Teb halkının gittikçe fakirleşmesiyle halk, hiç bir şekilde, Amon tapınaklarına bağışta bulunamamış, aksine bu devirde pek çok papirüste ifade edildiği gibi, bazı kimseler hayatlarını sürdürürebilmek için Teb'deki Krallar Vadisindeki kraliyet mezarlarını yağmalama yolunu tutmuşlar, hatta bazı hallerde pek çok üst seviyedeki görevlilerin olaya göz yumdukları görülmüştür. Belki de bundan maddî yarar gören de olmuştur²²⁹.

XXI. Hanedan devrinde siyasî yönden Mısır'da ikinci bir güç ortaya çıkmıştır. Mısır ordusunda paralı askerler olarak yer almış olan Libyalı savaşçılar III. Ramses tarafından çeşitli bölgelere yerleştirilmişler ve bazı koloniler oluşturmalarına Mısır idarecileri göz yummuşlardır. Bu koloniler "Mâ'nın büyük şefleri"²³⁰ olarak adlandırılan prensler tarafından idare edilmiştir. Zamanla güçlenen bu prensler Tanis krallığının zayıf durumundan yararlanarak kendilerini bölgelerinde bağımsız ilân etmişlerdir²³¹. İşte bunlardan Herakleopolis kökenli olup da Delta bölgesinde Bubastis'te yerleşik olan I. Şeşonk (M.Ö. 950-929) II. Psunnes'ten sonra idareyi ele geçirmiş ve XXII. Hanedanı kurmuştur. Bu hanedana Libyalı Hanedan denildiği gibi, firavunların başkent olarak Bubastis'i seçmeleri dolayısıyla Bubastis Hanedanı olarak da anılmıştır²³².

²²⁹ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 12-13.

²³⁰ Mâ, Maşavaşa kabilesinin adının kısaltılmış şeklidir.

²³¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 665.

²³² Guy et M.F. Ratchet, *a.g.e.*, s. 144.

Bu Hanedan devrinde idarede kalan firavunlar sırasıyla

- I. Şeşonk
- I. Osorkon
- I. Takelot
- II. Osorkon
- II. Şeşonk
- II. Takelot
- III. Şeşonk
- Paimi
- IV. Şeşonk

I. Şeşonk dışarda Mısır'ın prestijini yeniden sağlamaya çalışmış ve bu devirde İsrailoğulları devletinin İsrail krallığı ve Yahuda krallığı olarak ikiye ayrılmış olmasından yararlanarak, bölgeye seferler düzenlemiş, Kudüs ve Kenan ülkesini yağmalamış ve bu sayede devlet hazinesini doldurmaya çalışmıştır. Hatta Karnak'ta bir kabartmada Yahuda krallığından, Rehob, Gibeon, Taanak gibi şehirlerden haraç gönderildiği gösterilmiştir. Kenan ülkesinden elde edilen ganimetlerle I. Şeşonk ülkenin her tarafında tanrılara tapınaklar, heykeller yaptırarak, eskileri restore ettirerek din adamlarını idaresine bağlamayı amaçlamıştır. Tabii ki Karnak Amon tapınağına ilâveler yaptırılmayı ihmal etmemiştir²³³. Bununla da kalmayıp, Tanis'te tanrı Amon adına anıtsal bir kapı yaptırıp tanrı Amon'u Delta bölgesinde de yüceltmiş ve oğlu Yuput'u Teb'e Başpeygamber olarak gönderdiği gibi²³⁴, eşi Karamâ da Teb'de "tanrının eşi" olarak dinî ve siyasî naibelik görevlerini sürdürmüştür²³⁵.

Bu hanedan devrinde de tanrı Amon'la ilgili doğmaların geliştirilmesi devam etmiştir. Bir Amon rahibi, tabutuna yazdırdığı bir yazıtta Ogdoa ve Ennea kozmogonilerini tanrı Amon'a bağlayarak, birleştirme amacını gütmüştür. Bu yazıtta rahip kendini yaratıcı tanrı Amon'la özdeşleştirerek şöyle demiştir: "İki olan Birim, Dört olan İkiyim, Sekiz olan Dördüm, Bütün bunu (Sekiz) koruyan Birim"²³⁶. Bu şekilde Sekizli tanrıların (Ogdoa) başında Amon'un olduğu, Amon'la birlikte Dokuzlu tanrılar (Ennea) grubunun oluştuğu, ifade edilmiştir. Aynı zamanda yine her bir tanrının Amon olduğunun ifadesi gözden kaçmamakta ve Tek tanrı fikrine ulaşmaktadır.

Yine bu devirde, tanrıya maddesel sunakların adanması geleneği önemi kaybetmeye başlamış, gürültülü bir şekilde tanrıya yakarışlar tamamen kalkmıştır. Bu konuda Bilge Ani, müminleri şu şekilde uyarmıştır: "Sözlerle (vaktini) geçirmesin, arzusuna ancak sessizlik içinde erişecektir. Tanrının nefreti haykırmadır. Her türlü (fazladan) sözü reddeden, seven kalbinle dua et. Tanrı dualarını işitecek ve sunağını alacaktır...". Bu şekilde davranan doğru insan "tanrısına sığınarak düşmanlarını yenecektir". Sessiz düşüncelerle ve meditasyonla doğru insan tanrının lütfuna erişecek ve kendini "tanrının elinde hissedecektir"²³⁷.

²³³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 668.

²³⁴ François Daumas, *a.g.e.*, s. 102.

²³⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 668.

²³⁶ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 443.

²³⁷ Alexandre Noret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 568.

I. Takelot, ülkede siyasî birliği sağlama edişesiyle, eşi Karamama'yı Teb'e "tanrının eşi" olarak göndermeyi uygun görmüş, I. ve II. Osorkon devrilerinde Bubastis'te (M.Ö. 929-842) muazzam tapınaklar yapılmış ve bunun için 3 ton kadar kıymetli metalleri (altın ve gümüş) hediye olarak almışlardır. II. Osorkon (M.Ö. 865-842), Tanis'teki heykelinin üzerindeki yazıtta, "çocuklarının Teb Başrahibi ile ve Büyük Mâ şefleriyle uyum içinde olmaları" dileğinde bulunmuştur; böylece II. Osorkon iktidarları için iki tehlikeden birinin Teb'deki Amon din adamları olduğunu ifade etmiştir. Zaten bunu düşünerek oğlunu Teb şehrine Başpeygamber olarak göndermiştir. Ayrıca II. Osorkon, "sonsuz bir şekilde dokunulmazlığa sahip olan Teb'in kral görevlilerine yasak olduğunu"²³⁸ belirterek Teb'in siyasî ve dinî ayrıcalığını vurgulamıştır.

II. Takelot devrinde ise Teb yine siyasî hayatın merkezi haline gelmiştir, çünkü II. Osorkon'un oğlu 44 yıl boyunca Teb'de Başpeygamber olarak kalmıştır. Kanımızca II. Osorkon'un oğlu siyasî bağımsızlığını ilân etmek için birtakım ayaklanmaların çıkmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü bu dönemde "Mısır'ın kuzeyinde ve güneyinde savaşlar olduğu, Teb'de ise ayaklanmaların vuku bulduğu, ama tanrı Amon'un (Teb'deki) asilere karşı bağışlayıcı davrandığı"²³⁹ ifade edilmiştir.

II. Takelot M.Ö. 840'tan itibaren Mâ şefleri üzerindeki otoritesini kaybetmiştir. Zaten M.Ö. 750'ye doğru III. Şeşonk idaredeyken Mısır'ın idaresi ikiye bölünmüş, bir taraftan Bubastis Hanedanı devam ederken, yine aynı hanedandan Pedubastis Tanis'te XXIII. Hanedanı kurmuştur²⁴⁰. Bu ikili idare yarım yüzyıldan fazla paralel bir şekilde sürmüştür.

XXIII. Hanedandan III. Osorkon Teb'i elde tutmak için kızı I. Şapenupet'i "tanrı Amon'un eşi" ve "tanrıya tapan" olarak Teb'e göndermiştir. I. Şapenupet vasıtasıyla III. Osorkon kadın Ruhban sınıfını kurdurmuş, bu şekilde Karnak tapınağının gelirlerinden yararlanma imkânı elde

²³⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 668-669.

²³⁹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 668-669.

²⁴⁰ XXIII. Hanedanın firavunları sırasıyla

- Pedubastis
- III. Osorkon
- Psammus
- Zet
- IV. Osorkon

ettiği gibi²⁴¹, oğlu Yevelot'u Teb'e Başpeygamber olarak göndererek, bölgeyi siyasi yönden de kendine bağlamıştır²⁴².

XXII. Hanedandan III. Şeşonk, XXIII. Hanedandan Pedubastis idaredeyken, M.Ö. 750'ye doğru Mısır'ın en güneyinde başkent Napata olmak üzere Kuş ülkesinde (Sudan ve Etyopya) yeni bir krallık ortaya çıkmıştır. Bu krallık, Ramsesler devrinde Kuş ülkesine yerleşmelerine izin verilen ve git-tikçe güçlenen Temhu kökenli Libyalı savaşçıların Napata'da idareyi ellerine geçirmeleriyle belirmiş, ve bu savaşçılardan biri olan Kaşa (M.Ö. 750-746) Etyopyalı Hanedan, Nubya Hanedanı olarak anılan XXV. Hanedanı kurmuştur²⁴³. Kaşa'nın idareye gelmesi Napata'daki Amon rahipleri sayesinde olmuş, ve idare teokratik bir yapıya bürünmüştür, çünkü Kaşa, aynı zamanda Amon Başpeygamberi olarak, dinî görevi de yüklenmiştir. Aslında, Kuş ülkesindeki idare eski firavun idaresinin sağlam kadrolarına dayalı olmasıyla çok güçlüydü ve altın maden ocakları ve Sudan ticaretiyle ekonomik yönden zenginleşmişti²⁴⁴.

Kaşa'nın yerine çıkan oğlu Pianki (M.Ö. 746-716) idaredeyken Delta bölgesinde Bubastis ve Tanis'te hükmeden XXII. ve XXIII. Hanedanların yanında Sais şehrinde bağımsızlığını ilân ederek XXIV. Hanedanı kuran Tefnaht'a (M.Ö. 730-720) paralel olarak Orta Mısır'da Libyalı Mâ şeflerinden Pefnefubast Hermopolis'te, Nemrod (Nemart) ise Herakleopolis'te bağımsız prenslikler kurmuşlar ve mücadelelere başlamışlardır. Tefnaht kendi sınırlarını genişletmek için Heliopolis, Memfis, Daşur ve Hermopolis'i fethedip, esas memleketi olan Herakleopolis'i tekrar ele geçirmeye hazırlanıyordu²⁴⁵. Bu yüzden Libyalı prensler, Pianki'nin Sais kralı Tefnaht'a karşı müdahalesini talep etmişlerdi; böylece Mısır yeni bir anarşi devri yaşamaya

²⁴¹ Guy et M.F. Rachtet *a.g.e.*, s. 144.

²⁴² Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 669.

²⁴³ XXV. Hanedanının firavunları sırasıyla

- Kaşa (M.Ö. 750-746)
- Pianki (M.Ö. 746-716)
- Şabaka (M.Ö. 716-703)
- Şabakata (M.Ö. 703-689)
- Taharka (M.Ö. 689-663)
- Tanutamon (M.Ö. 663)

²⁴⁴ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 670.

²⁴⁵ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 671.

başlamıştı. Mısır'ın bütünlüğünün koruyucusu tanrı Amon'un himayesini ve lütfunu kazanmak için tanrıya dua ettikten sonra, tanrının izniyle²⁴⁶ sefere çıkan Pianki, Herakleopolis'e kadar Nil vadisindeki bütün şehirleri eline geçirdiği gibi, Delta bölgesini de hâkimiyeti altına almıştır (M.Ö. 722). Tefnaht'ın dışında Bubastis Hanedanından Paimi, Tanis Hanedanından III. Osorkon ve diğer prenslikler, Pianki'nin iktidarını kabul etmişlerdir²⁴⁷. Napata krallığına bağlı kalmaları şartıyla Pianki bu krallara tahtlarını muhafaza etme iznini vermiş ve Delta bölgesinde önemli bir şehri başkent seçeceğine, tekrar Napata'ya dönmüştür²⁴⁸. Çok geçmeden III. Osorkon Teb'i tekrar ele geçirmiş, Tefnaht'ın oğlu Bokoris (M.Ö. 720-715) ise XXIV. Hanedanı daha da güçlendirmiş, hatta Delta bölgesi için bir tehdit unsuru olmaya devam etmiştir. Pianki'den sonra yerine geçen oğlu Şabaka (M.Ö. 716-703) Delta bölgesine hareketle tüm Mısır'ı ele geçirmiş ve Bokoris'i tanrı Amon'un düşmanı ilân ederek yakılmak suretiyle ölümüne mahkûm etmiş ve tekrar tüm Mısır'ı Etyopya Hanedanına bağlamıştır²⁴⁹.

XXV. Hanedan devrinde Napata'da tanrı Amon'un dinî etkinliğinin yanında siyasi ve sosyal hayattaki rolü daha da vurgulanmıştır. Aslında Kaşa, tahtını tanrı Amon'un geleneksel ve dinî otoritesini sürdürmek isteyen Napata'da yerleşik Teb'li Amon din adamlarına borçluydu²⁵⁰. Eskiden beri Teb din adamları Kuş ülkesini kendilerine bağlı bir bölge olarak kabul etmişlerdir. Zaten XXI. Hanedan devrinden itibaren de Teb Başpeygamberleri, aynı zamanda "Kuş krallığının oğlu", "Güneş ülkesinin idarecisi" ünvanıyla bölgenin idaresini sürdürmüşlerdir. Bu yüzden Napata Amon Ruhban sınıfı ile Teb'inki arasında sıkı bağlar oluşturulmuştu²⁵¹. Dolayısıyla Kuş Hanedanı için tanrı Amon'un üstünlüğü tartışılmazdı. Napata'da, tanrı Amon'un "arınmış dağ" (Du Uab) olarak adlandırılan bugünkü Gebel Barkal'ın eteklerinde Mısır stiline tapınağı bulunmaktaydı²⁵².

Kuş Hanedanında firavunların idareye gelmeleri veraset usulüyle doğrudan babadan oğula geçecek şekilde değil de tanrı Amon'un adaylardan

²⁴⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 672.

²⁴⁷ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 386-400.

²⁴⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 102-103.

²⁴⁹ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 401.

²⁵⁰ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 398-400.

²⁵¹ Alexandre Moret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 669-670.

²⁵² Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 397.

birini seçmesiyle gerçekleştirilmiştir. Bunun için firavunluğa aday olan, "kraliyet kardeşleri" olarak adlandırılan prensler, tapınakta tanrının eklem yerleri oynak heykelinin önünden geçirilir, ve bu geçit sırasında tanrının heykelinin kolları adaylardan birini tutardı, böylece Amon din adamlarının vasıtasıyla tanrının iradesi belirtilmiş olurdu, ve seçilen kişi yine Amon'un huzurunda yapılan törenlerle tahta çıkardı²⁵³.

Mısır firavunları için düzenlenen kutsal doğumla ilgili teoriler XXV. Kuş Hanedan firavunları için de geliştirildi. Onların da babalarının tanrı Amon olduğu, tanrı Knun tarafından biçimlendirildikleri, ve yepyeni bir kuram olarak, tanrı Ptah tarafından şekillerinin belirlendiği ifade edilerek, tanrısal birer varlıklar oldukları öne sürülmüştür²⁵⁴.

Bu hanedan firavunları da bütün kararları için tanrı Amon'a baş vurmuşlardır; Delta bölgesine yapılacak seferler, dine aykırı davranan rahiplerin tapınaktan ihraç edilmesi, firavunun rüyasının yorumu için tanrının fikri alınmıştır²⁵⁵. Bundan başka "tanrıya tapanlar", "tanrının eşi" olarak adlandırılan ve Teb'e dinî görevler için gönderilen prensesler konusunda da yenilikler getirilmiştir. Kaşa, XXIII. Tanis Hanedanından firavun III. Osorkon'un kızı Şapenupet'in imtiyazlı pozisyonunu daha da güçlendirerek, ona, kendine bir varis seçmesi şartıyla Teb bölgesinin idaresini vermiştir. "Tanrının eşi" olarak bakire olmaları gereken bu prensesler, bu şekilde, Amon Ruhban sınıfının da muvafakatiyle kendilerine birer varis seçmişler, ve böylece siyasi yükümlülükleri de başlamıştır. I. Şapenupet kendine Kaşa'nın kızı Amenardis'i varis olarak seçmiştir. Yine aynı şekilde Amenardis, firavun Taharka'nın kızı II. Şapenupet'i seçmiştir. Artık Teb'de gerçek iktidar Amon Başpeygamberi tarafından değil, "tanrının eşi" tarafından temsil edilmiş, ama idare, ona sadık, daha alt seviyedeki bir rahip tarafından sürdürülmüştür. I. Şapenupet, tanrı Amon'un dördüncü peygamberi, Montuemhat'ı görevlendirmiştir. Böylece Teb'den Kuş ülkesi sınırlarına kadar olan bölge tanrı Amon'un hâkimiyetinde kalmıştır, çünkü Napata'da tanrının seçtiği oğlu firavun idarede olduğu gibi, Teb'de de tanrının "dünyevî eşi" tanrı Amon adına idareyi sürdürecekti²⁵⁶. Bir anlamda I. Şapenupet ve varisleri, fi-

²⁵³ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 400.

²⁵⁴ François Daumas, *a.g.e.*, s. 142.

²⁵⁵ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 400.

²⁵⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 671

ravunlarla eşit haklara sahip olmuş ve birer Rahibe-fifavun gibi davranmışlardır²⁵⁷.

Kuş Hanedanı firavunları elde ettikleri ganimetlerle başta Teb olmak üzere Napata'daki Amon tapınaklarını, dolayısıyla Ruhban sınıfını zenginleştirmişlerdir. Zaten, Napata Amon din adamları savaşçı kavimlerden ve zencilerden oluşan kuvvetleriyle Teb Amon hazinesini koruma altına almıştır²⁵⁸. Firavun Taharka ise tanrı Amon'un kült merkezi Karnak'ta adına bir kemeraltı inşa ettirmiştir²⁵⁹.

Bundan başka, ilk olarak net bir şekilde bu devirde tanrı Amon, Oziris, Rê gibi öteki dünyayla ilgili önemli tanrıların yanında, ölülerin kendine yönelikleri tanrı olarak da görülmeye başlamıştır. "Ölüler Kitabı" denilen, ama "Ölüler İlahisi" de diyebileceğimiz, tanrı Amon'a yazılan dualarda, yer-yüzünde zor durumda zavallı insanların yardımına koşan, onların seslerine kulak veren yüce tanrının öteki dünyadaki ölülerin de yalvarmalarına cevap vereceği, onları kötü akibetlerden kurtaracağı ümidi aksettirilmiştir:

"Selâm, tanrı-aslan, güçlü Senyör,
Tacını süsleyen çift tüylü
Ve buyruk işareti korkunç kırbaçlı!
Sen, güçlü erkek, parlaklığın
Göğün derinliklerinde yayılır,
Pek çok şekillerin ve değişimlerin
Doğumunda gizlendi
Güneş gözünde.
Sana yakarılır, ey! büyük adımlı güçlü koşucu,
Ve sen yardımını dileyene doğru koşarsın;
Zavallıyı onu ezene karşı korursun.
O halde felâket çılgılığımı dinle!
Yardıma gel!

.....

²⁵⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 102-104.

²⁵⁸ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II. s. 671.

²⁵⁹ François Daumas, *a.g.e.*, s. 104.

O halde, ey! Senyör duamın sesini dinle:
 Heliopolis Rê'sinin başının altından,
 Hayat ateşini çıkaracağın zaman,
 Tanrım göksel kapının (cennet) önünde ölü (kulunu) koruma lütfunda
 bulun,
 Yeryüzünde oturanlar gibi olması için!
 Aslında o, tanımadığın ruhundur.

.....
 Başının altından hayat ateşini çıkar,
 Zira, ben, bir tanrının cansız sonsuz vücudunun
 Yaşayan ruhuyum.

.....
 Ey! Tanrı, o halde gel, beni kutsal sarayında bir ruh yap!
 Zira, aslında, ben Sen'im²⁶⁰.

.....
 Ey! Tanrıların prensi! Ey Prens!
 Ey Amon! Amon!

.....
 Ey tanrı, göğün doğusundaki tanrıların Prens!

.....
 Ey! Görüntüsü örtülü
 Ve pek çok şekilleri esrarengiz Sen,
 İki boynuzun seynörü, tanrça Nut'un (oğlu)!

.....
 O halde yalvarışımı dinle ey Amon!

Kutsal ismini

Ve pek çok şekillerinin isimlerini bilmiyormuyum!

Benim olan bu ağızda yaşamıyorlar mı?

Esrarengiz görüntün gözlerime görünmedi mi?

²⁶⁰ Ölünün boynuna altın yıldızdan yapılmış kutsal bir ineğin resmi konulup, başının altına da kullanılmamış bir papirüsün üzerine tılsımlı yazılar yazılıp konduktan sonra bu dualar okunur ve "Ey Amon! Amon! Göğün yükseklerinden yeryüzüne doğru bakan sen" denilerek tanrı Amon'un inayeti dilenirdi. Bu şekilde ölünün sanki hayattaymış gibi bütün vücudunda büyük bir sıcaklık hissedeceğine ve Duat (yeraltı) kapılarının hiç birinin önünden geri çevrilmeyecek kadar bedeninin yücelmiş, hatta tanrılaşmış olacağına inanılırdı (Grégoire Kolpakichy, *Livre des Morts des Anciens Egyptiens*, Paris, 1991, s. 78-79).

Bak! İşte sana doğru varıyorum,
 Kutsal görüntüne göre varolan tahtının varisi
 Ben, Oziris!
 Duat'ta (öteki dünyada) bana sonsuz yaşam bahşet,
 Öğelerime mükemmel huzur ver (ki)
 V ücudum bir tanrının vücudu olabilsin!
 Şeytanların ölüleri hapsedtikleri ve işkence yaptıkları
 Bölgelerden kurtulabilsin!
 Amon, sözlerime kulak ver!
 İşte senin esrarengiz ismine yakarıyorum...
 Bedensel şeklimi (etten kemikten) yarattın;
 Bana Kelâmın anlamını açtın;

 İşte gökte bulunan tanrının ruhu
 Sesini duyurdu:
 "Gerçekten, gerçekten himaye edeceğim:
 Vücudunu bozulmamış olarak muhafaza edeceksin"²⁶¹.

XXV. Kuş Hanedanı devrinde yazılan ölümle ilgili bu ilâhilerde tanrı Amon'a birtakım isimler de verilmiştir. Bu isimler tamamen Kuş ülkesine (Sudan ve Etyopya) ait isimlerdir²⁶². Ani papirüsünde görüldüğü kadarıyla bu isimler şöyledir:

- HAKAHAKER
- AURAUHAKERSA, ANK-REBATİ
- HERSERAU
- HARSATA
- RÊ-İUKASA
- AMON-NATHEKERTİ-AMON
- NA-İRİK, KA-İRİK, KASAİKA
- ARTHİKASATHİKA, AMEN-NA-EN-KA-ENTEK-ŞAR

²⁶¹ Bu kısım kolları göğe doğru yükselen ve başında tüyler olan, lapis lazuli tozlarıyla boyanmış bir tanrı heykelciği üzerine okunurdu. aynı şekilde kolları yukarı doğru uzanmış, sağ ve sol omuzlarında tanrı Amon'un simgesi koç başı bulunan bir insan figürü üzerine de okunur, ölünün öteki dünyada gökteki yıldızlardan biri gibi parlaması ve kaynaklardan su içebilmesi sağlanmış olurdu (Grégoire Kolpaktchy, a.g.e., s. 285-286).

²⁶² E.A. Wallis Budge, a.g.e., vol. II., s. 21.

- TEKŞAR-AMER-RERTHİ
- AMON-RTA-ŞAŞAKA
- İRKAİ, MARKATHİ, RERİ-NASAKBUBU
- THINASA-THİNASA
- ŞARŞATHİKATHİ²⁶³
- HES-ÇEFEÇ
- ŞAPU-NETERARIKA
- BEHENNU²⁶⁴

Ayrıca bu döneme gelinceye kadar tanrı Amon için asırlar boyu, Teb'deki merkez tapınağına paralel olarak, pek çok yerde tapınaklar yapılmıştır. Bu tapınaklar sadece Mısır'da Nil vadisinde değil, bazı vahalarda, hatta Mısır'ın hâkimiyeti altında olan Suriye, Kuş ülkesi (Sudan ve Etyopya) gibi yerlerde inşa edilmiştir:

Yukarı Mısır'da Teb, Hermontis, Koptos, Panopolis, Kusae, Hermopolis Magna, Herakleopolis Magna; Aşağı Mısır'da Memfis, Heliopolis, Sais, Ksois, Metelis, Babilon, Mendes, Tmuis, Diospolis (Sceptre), Butos, Hemmis adası; Libya çölünde Kenemet vahası, Sivah vahası, Jupiter-Amon vahası; Kuş ülkesinde vadi Sabua, Abu Simbel, Napata, Meroe; Suriye'de ise başta Tunip olmak üzere pek çok yerde yapılmış ve Yunanlılar tarafından Diospolis (tanrının şehri) olarak adlandırılmıştır²⁶⁵.

XXV. Kuş Hanedanı devrinde Mısır, tüm Ortadoğu'da siyasî dengeyi bozan Asur gibi yeni bir güçlü devletle karşı karşıya kalmıştır. Başlangıçta Asurlular Mitannilerin vasalları durumundayken, Hititlerin Mısır için bir tehlike teşkil ettikleri zamanlarda Mitannileri hâkimiyetleri altına almışlardır; bu defa hem Hitit, hem de Mısır için büyük bir tehlike oluşturmuşlardır. Zaten II. Ramses devrinde yapılan Kadeş antlaşması, bir anlamda, Asurlulara karşı Mısır-Hitit İttifakı olmuştur.

Asur tehlikesi Mısır'da, esas olarak, Delta'da yerleşik XXIV. Hanedanın Tefnaht ve Bokoris devrinde hissedilmiştir. Bu hanedanın vasalı bulunduğu XXV. Kuş Hanedanı, güçlü olmakla birlikte, firavunları

²⁶³ Grégoire Kolpaktchy, *a.g.e.*, s. 279, 285-286.

²⁶⁴ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 19-20.

²⁶⁵ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 22.

Delta bölgesini hâkimiyetleri altına aldıktan sonra başkent Napata'dan itibaren tüm Mısır'ı idare edebileceklerini düşünmüşlerdir. Bu bakımdan Mısır'da, ilk safhada, Asurlularla karşı karşıya kalan Tefnaht ve oğlu Bokoris, Asurlulara karşı Suriye prensleriyle ittifak kurmuşlardır. Bokoris Asur kralı II. Sargon'la yaptığı savaşta Rafia'da yenilgiye uğramıştır²⁶⁶. Bundan sonra Asurlulara karşı XXV. Hanedandan Şabaka'nın yerine gelen Şabakata (M.Ö. 703-689) müdahalede bulunmuştur. Şabakata Asurluların gücünü kırmak ve Mısır'a saldırılarını önlemek amacıyla Taharka kumandasındaki bir orduyu Suriye taraflarına göndermiştir. Taharka, Sennaşerib kumandasındaki Asur ordusuyla karşılaşacağını düşünürken, Asur ordusunda başlayan salgın hastalıklar dolayısıyla, tehlike geçici olarak atlatılmıştır. Taharka idareye gelmek için Şabakata'yı öldürmüş ve Amon din adamlarının desteğini görmüştür²⁶⁷. Onun devrinde (M.Ö. 689-663) Asur kralı Asarhaddon Delta bölgesini ele geçirmiş, hatta Teb'e kadar ilerlemiş ve Aşağı Mısır'ı bir Asur eyaleti olarak ilân etmiştir (M.Ö. 671). Aralarında Sais kralı Bokoris'in oğlu Neşao'nun da bulunduğu Delta bölgesi hanedan ve prenslerinin bölgelerinde idareci olarak kalmalarını kabul etmekle birlikte, başlarına bir genel vali tayin etmiştir²⁶⁸. Bölgeyi ikiye bölerek Batı bölgesinin başına, kendine sadık gördüğü Sais kralı Neşao'yu ve Doğu bölgesinin başına da Per-seped kralı Pakruru'yu getirmiştir. Asarhaddon'un saldırıları sırasında Yukarı Mısır'a çekilen Taharka, bundan sonra M.Ö. 669'dan itibaren Memfis'i tekrar ele geçince, M.Ö. 666'da, yeni Asur kralı Asurbanipal Mısır'a güçlü bir ordu göndererek Taharka'yı yenilgiye uğratmış, ve Taharka yine Yukarı Mısır'a çekilmek zorunda kalmıştır. Asurbanipal'in kendisi de Delta bölgesine gelerek idarî düzenlemeler yapmıştır. Bu defa Neşao'yu Sais ve Memfis krallığına, Şeşonk'u Buziris krallığına, Asurlu Şaruludari'yi ise Tanis krallığına getirmiş, ve yüklü ganimetle Niniv'e dönmüştür. Bundan sonra Neşao, Şeşonk ve hatta Şaruludari, Asur ordusu karşısında durumlarından endişe ederek Taharka'ya Mısır'ı idarî yönden paylaşmak şartıyla ittifak teklif ettilerse de, durumun Asurlular tarafından anlaşılması üzerine Neşao ve diğerleri yakalanarak Niniv'e gönderilmişlerdir. Ama çok geçmeden Asurbanipal Niniv'de mahpus krallarla anlaşma yoluna giderek Neşao'ya birtakım hediyeler ver-

²⁶⁶ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 688.

²⁶⁷ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 691.

²⁶⁸ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 402.

diği gibi, ona Sais ve Memfis krallığını hediye etmiş, hatta oğlu Psammetik'in Delta'da Atribis kralı olmasını kabul etmiştir²⁶⁹.

M.Ö. 663'te Taharka'nın yerine yeğeni Tanutamon Napata'daki Amon rahiplerinin desteğiyle tahta çıkmıştır. Bundan sonra Amon'un himayesi altında sefere çıkan Tanutamon Delta bölgesine gelerek Asurlulara sadık kalan prenslerle savaşmış, Memfis'i Neşao'dan alarak onu öldürmüştür; elde ettiği ganimetleri, bir şükran ifadesi olarak, tanrı Amon tapınağına göndermiştir²⁷⁰. Bunun üzerine Asurbanipal'in kumandasındaki ordu tekrar Mısır'a saldırmıştır. Asurbanipal'in karşısında fazla dayanamayacağını anlayan Tanutamon, Teb'e doğru, oradan da Napata'ya çekilmiştir. Asurbanipal, onu takiben ulaştığı Teb'i bir daha toparlanamayacak bir şekilde yağmalatmış (M.Ö. 663), "altın, gümüş, kıymetli taşlar, saraylardaki kıymetli eşyalar, pahalı kumaşlar, saraydaki kadın ve erkek görevlileri, atlar, dikilitaşlar, tapınakların kapıları"²⁷¹ gibi ne bulduysa başkenti Niniv'e taşıtmıştır. Bin yıllık şaşaalı bir geçmişle, koskoca Mısır imparatorluğunun dinî ve siyasî merkezi, tanrı Amon'un bahsettiği tüm zaferlerden elde edilen ganimetlerle, firavunların ve halkın bağışlarıyla müthiş bir zenginliğe erişen Teb'in Asurlular tarafından yağmalanması, büyük bir yankı uyandırmıştır. 50 yıl kadar bir zaman sonra M.Ö. 612'de Kaldeliler, Medler ve İskitlerin saldırıları sonucunda Niniv'in talan edilmesi ve sakinlerinin katledilmesi dolayısıyla Yahudi peygamberi Nahum, Asurluların Teb'de ve diğer ülkelerde yaptıklarının karşılığını kendi başkentlerinde gördüklerini ifade etmiş ve şöyle demiştir:

"Nehrin kenarında hükmeden
No-Amon'dan (Teb) daha mı güçlüsün?
Kale olarak denizi,
Sur olarak suları vardı.
Gücü Mısır ve Etyopya idi.
Sınırı yoktu (uçsuz bucaksızdı)
.....
Bütün yol kavşaklarında
Küçük çocukları da ezildi.

²⁶⁹ Alexandre Moret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 693-695.

²⁷⁰ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 697.

²⁷¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 698.

Asileri kur'a ile çekildiler
Ve bütün büyükleri zincire vuruldular.”²⁷²

Bundan sonra, “tanrının eşi”nin adına Teb’i idare eden Dördüncü Peygamber Mentuemhat, Asur idaresine boyun eğdiği için Asurlular tarafından Teb kralı ilân edilmiştir. Savaşlar bittiğinde, Mentuemhat yabancıların saldırısına uğrayan tapınakları temizletmiş, tanrı Amon’un kutsal gemisini yeniden yaptırmış, Karnak’taki tapınakları restore ettirmiş ve Asurluların beraberlerinde götürdükleri tanrıların heykellerinin yerine yenilerini yaptırmıştır²⁷³. Buna karşılık başkent Napata’ya çekilen Tanutamon’un iktidarı ise sadece Kuş ülkesinde geçerli kalmıştır.

Sais ve Memfis kralı Neşao’nun XXV. Hanedanın son firavunu Tanutamon tarafından öldürülmesinden sonra Asurluların yardımıyla babasının yerine Sais ve Memfis kralı olan I. Psammetik’le, XXVI. Hanedan başlamıştır²⁷⁴. Yarım asırdan fazla idarede kalan I. Psammetik, Asurluların Babil ve Elam’daki mücadelelerinden yararlanarak, onları Mısır’dan çıkarmak ve Mısır’ın bağımsızlığını elde edebilmek için çareler aramıştır. İlk safhada Lidya kralı Giges’ten askerî yardım alarak ve bazı bölgelerden Yunan paralı askerleri getirterek²⁷⁵ askerî gücünü artırmıştır. Filistin taraflarına seferler düzenlediği gibi, Delta bölgesinde hâkimiyetini kurmuş, hatta Yukarı Mısır’ı da idaresi altına almayı amaçlamıştır. Bunu, kızı Nitokris’i “tanrı Amon’un

²⁷² François Daumas, *a.g.e.*, s. 104-105.

²⁷³ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 696.

²⁷⁴ Bu hanedanın firavunları sırasıyla

- I. Psammetik (M.Ö. 663-609)

- Neşao (M.Ö. 609-594)

- II. Psammetik (M.Ö. 594-588)

- Apries (Uhaibrê) (M.Ö. 588-568)

- Amazis (Ahmes) (M.Ö. 568-525)

- III. Psammetik (M.Ö. 525)

²⁷⁵ I. Psammetik’ten başlamak üzere, ilk olarak bu hanedan devrinde Yunan paralı askerlerinden yararlanılmıştır. I. Psammetik, Delta bölgesinin savunmasını sağlamak üzere kuzeydoğuda karargâh kurmalarını sağlamıştır. Tabii ki Yunan askerlerini takiben Mısır’a Yunan tüccarları yerleşmeye başlamışlardır. Hatta sadece Sais, Bubastis ve Memfis gibi Delta bölgesi şehirlerine yerleşmekle kalmayıp, Yukarı Mısır’da Abidos’a kadar çeşitli şehirlerde, kendilerine ait sokaklarda, ticarî faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Öyle ki, sayılarının 200 bine ulaştığı ifade edilmiştir. Yunan paralı askerleri ve tüccarlarının Miletli, İyonyalı, Karyalı, Eolyalı ve Dorlar oldukları bilinmekle birlikte, Demouk metinlerde “Uyn”, yani İyonyalı olarak geçmişlerdir. Hatta Atina ve İsparta’da Mısır’a yardımcı kuvvetler göndermişlerdir. Firavun Amazis, tüm Mısır’a dağılmış Yunanlıların Delta’nın batısındaki Nokratis’e yerleşmelerine izin vermiştir (Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, s. 119-120; Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 402-403; François Daumas, *a.g.e.*, s. 109.)

eşi" olarak Teb'de bulunan II. Şapenupet'e varis olarak kabul ettirerek sağlamıştır. Tanrı Amon'un Dördüncü Peygamberi Mentuemhat da I. Psammetik'in Teb üzerindeki otoritesini kabul etmiştir. Böylece I. Psammetik tüm ülkede siyasi birliği kurmuştur.

Firavun Neşao (M.Ö. 609-594) ise iktidarının ikinci yılında Yunan askerleriyle birlikte Babillilere karşı savaşan Asur kralı Asur-Uballit'in yardımına koşmuş görünmekle beraber, eski Mısır imparatorluğunu yeniden tesis edeceğini düşünmüş, ama Babil kralı Nabupolassar'ın oğlu Nabukodonozor'a Kargemiş'te yenilerek geri çekilmek zorunda kalmıştır. Babil ordusu Mısır kuvvetlerini takiben Sina yarımadasına gelmişken, kral Nabupolassar'ın ölümü Nabukodonozor'un ülkesine geri dönmesine sebep olmuş, bu şekilde Delta bölgesi muhtemel bir tehlikeden kurtulmuştur.

Neşao, ticareti geliştirmek ve siyasi yönden güçlü olmak için denizciliğe önem vermiş, Akdeniz ve Kızıldeniz'de seferlerde bulunacak, teknik bakımdan ileri seviyede gemileri Korentilere yaptırmıştır. Ayrıca, her iki denizi birbirine bağlamak için II. Ramses devrinde yaptırılan Delta'da Nil'in bir koluyla Kızıldeniz arasında irtibatı sağlayan kanalı temizletmiştir. Diğer yandan Afrika ile ticari ilişkileri geliştirmek amacıyla Fenikeli denizcilerin yardımıyla, ilk defa, sahilleri takiben tüm Afrika kıtası çevresinin keşfini gerçekleştirmiştir²⁷⁶.

II. Psammetik devrinde (M.Ö. 594-588) ise Güney Mısır'ın ötesinde Kuş Ülkesine seferler düzenlenmiş ve XXV. Kuş Hanedanı firavunlarının isimleri anıtlardan kazanmıştır. Ayrıca, firavun, Asya'daki durumu incelemek için, Fenike ve Suriye'ye ziyarette bulunmuştur²⁷⁷.

Apries (M.Ö. 558-568) zamanında ise Babil kralı Nabukodonozor tarafından alınmış olan Kudüs'te ayaklanmalar olduğu gibi, Tir ve Sidon'da Babillilere karşı savunmaya geçilmiştir. Apries, donanmasıyla Tir ve Sidon'a yardım göndermekle kalmayıp, Yahuda krallığını da kurtarmak için Kudüs'e doğru hareket etmiştir, ama Mısır'ın bölgedeki tüm müdahaleleri başarısızlıkla sona ermiştir. Bundan sonra Apries Kudüs'ten kaçan Yahudilerin Mısır'a yerleşmelerini sağlamıştır²⁷⁸. Apries'in, özellikle Yunan paralı asker-

²⁷⁶ Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, s. 211-212, 175-176; François Daumas, *a.g.e.*, s. 107.

²⁷⁷ François Daumas, *a.g.e.*, s. 107-108.

²⁷⁸ François Daumas, *a.g.e.*, s. 108.

lerine önem vermesi, çoğunluğunu Libyalı askerlerin oluşturduğu Mısır ordusunun ayaklanmasına sebep olmuştur. Apries bu ayaklanmaları bastırmak için veziri Amazis'i göndermişse de, asi Mısır askerleri Amazis'i firavun ilân etmişlerdir. Bu da Amazis'in Apries'e karşı dönmesine sebep olmuştur; sonuçta isyan eden askerlerin başına geçen Amazis, Apries'i ve Yunan kuvvetlerini yenilgiye uğratarak esir almış, ve Apries boğularak öldürülmüştür²⁷⁹.

Apries'ten sonra tahta çıkan Amazis (M.Ö. 568-525), yerli Mısır ordusu tarafından firavun ilân edilmekle beraber, yabancı düşmanlığına rağmen Mısır'ın Yunanlıların aktif ticaretinden önemli kazançlar elde ettiğini düşünerek, onların Delta'nın batısındaki Nokratis şehrinde toplu halde yaşamlarını sürdürmelerini sağlamış, diğer yandan Ortadoğu'da Babil kralı Nabukodonozor'un haleflerinin zayıflığına rağmen Pers tehlikesinin ortaya çıkmasıyla, Yunan paralı askerlerinden vazgeçemeyeceğini göz önünde bulundurarak, Delta'nın kuzeydoğusundaki kamplarını Memfis'e taşıtmıştır.

Amazis'in devri genellikle barış içinde geçmiş, Kıbrıs adası (Alasya) Mısır'a bağlanmıştır²⁸⁰. Perslerin Mısır'ı tehditleri, ancak iktidarının sonuna doğru belirmeye başlamıştır.

Amazis'ten sonra firavun olan III. Psammetik (M.Ö. 525), sadece birkaç ay idarede kalmıştır. Çünkü Mısır, II. Keyhüsrev ile muazzam bir imparatorluk olan Perslerin istilâsına uğramıştır. Firavun Amazis'in Yunan kuvvetlerinde general olan Halikarnashlı Fares'in Mısır'a ihanet edip Pers kralı Kambiz'in saflarına geçmesi ve Mısır'ın savunma planlarını açıklaması, Perslerin harekâtını kolaylaştırmıştır. III. Psammetik tüm kuvvetleriyle Persleri Delta'nın doğusundaki Pelusa'da durdurmaya çalıştıysa da, yenilerek Memfis'e sığınmış, ama çok geçmeden Memfis de Persler tarafından alınmıştır. Kambiz, III. Psammetik'e iyi davrandıysa da, daha sonraları Psammetik'in Kambiz'e hazırladığı komplonun ortaya çıkmasıyla intihar etmesi sonucu XXVI. Sais Hanedanı son bulmuştur²⁸¹.

XXVI. Hanedanın son zamanlarında ülkede yaşanan barış havası ile Mısır önemli ölçüde ekonomik gelişmeler kaydetmiştir. Her ne kadar bölgesel prensler, bir yerde, bağımsız bir şekilde hareket etmişlerse de, aralarında mücadele etmeyip, bölgelerinde düzeni sağlamakla refahı getirmişlerdir; çe-

²⁷⁹ Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, s. 37.

²⁸⁰ François Daumas, *a.g.e.*, s. 109; Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, s. 25.

²⁸¹ Alexandre Moret, *a.g.e.*, tome II., s. 754-755.

şitli mesleklerden oluşan halk kitlesi bu refahtan önemli ölçüde yararlanmış-
tır. Herodot'a göre Sais devrinin sonunda Mısır'ın refahı sınırsızdı. Düzen ve
adaletin²⁸² sonucu olarak elde edilen zenginlikle lüzumsuz israf etme zevki
belirmişti. Firavunun büyük işlerini idare etme imkânını tekrar elde eden
Etyopyalılar, Karnak ve Napata'da şahane anıtlar yaptırmışlardır²⁸³. Tabii ki
Teb ve Napata Amon rahipleri de birtakım avantajlar elde etmişlerdir. Zaten
bu hanedan devrinde de din, devletin temelini teşkil etmeye devam etmiştir.
I. Psammetik'ten başlamak üzere Teb'i idarelerine bağlayan firavunlar,
Amon ruhban sınıfının başı ve Teb bölgesinin idarecisi olan "tanrının eşi"
prenseslerin görevlerini kendi çıkarları için koruma yoluna gitmişlerdir²⁸⁴.

Yukarıda da değinildiği gibi I. Psammetik, "Amon'un eşi" olarak Teb'de
bulunan Kuş Hanedanından firavun Taharka'nın kızı II. Şapenuwet'e kendi
kızı Nitokris'i varis olarak seçmesini kabul ettirmiştir. Karnak'ta bulunan
Nitokris Stelasında I. Psammetik'in, bu konuda, tanrı Amon'a hitabı şu şe-
kildedir:

"Senin oğlunum, kalbini rahatlatmak için kendisi (Amon) için döllediği,
tanrılara sunaklar sunan, tanrıların babasının lütfuna erişen ilkim. Burada,
benden önce olanlarıkinden daha fazla, firavun için tanrının himayesi di-
leğinde bulunabilmesi için, (tanrının) dualarından hoşnut olup ülkeyi ko-
ruması için kızımı, tanrının eşi olsun diye, ona verdim (adadım).... Firavun
Taharka'nın bir kızının (II. Şapenuwet) burada olduğunu duydum.... Ama
ben bir varisi yerinden kovacak değilim, çünkü adaleti seven bir kralım. Ben,
mirasını Jeb'den (yer tanrısı) alan, babasının (Oziris) intikamını alan
(Horus)²⁸⁵, İki kısmı (Aşağı ve Yukarı Mısır) birleştiren bir oğulum. Bunun

²⁸² XXII. Bubastis Hanedanı devrinde çıkarılan ve firavun Bokoris ve XXVI. Hanedandan
Amazis devirlerinde geliştirilen birtakım demokratik kanunlarla kişilerin, firavunun müdahalesi
gerekmezsin, vergi ödemeleri şartıyla, mallarını istedikleri gibi kullanma özgürlükleri getiril-
miş, hatta arazilerinden bir kısmını rahatça tapınaklara bağışlayabilmişlerdir (Alexandre Moret,
Le Nil..., s. 404-405).

²⁸³ Herodote, *Histoires*, tome II., Paris, 1930, s. 177.

²⁸⁴ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 406-407.

²⁸⁵ Gök tanrısı Horus, en eski devirlerden itibaren, başlangıçta Aşağı Mısır Krallığı'nı ve
daha sonraları tüm Mısır'ı tek bir idarede toplayan firavunların kendisinden geldikleri kabul
edilen tanrıdır. Efsanelere göre yeryüzünün ilk kralı Jeb'dir; ondan sonra oğlu Oziris Mısır ülke-
sini idare etmiş, insanlığa medeniyeti getirmiştir. Ama Oziris'in, kısıp kardeşi, Yukarı Mısır
krallığının tanrısı Seth tarafından öldürülmesi üzerine mirası oğlu Horus'a kalmıştır; dolayısıyla
idareye gelen firavunlar, yeryüzünde Horus'un temsilcileri sayılmışlardır.

içindir ki bunu (Nitokris) Ona (II. Şapenupet) “büyük kız” olarak (varis olarak) verdim”²⁸⁶.

Bu yazıtta asırlardan beri süregelen dinî ve siyasî geleneğe uygun olarak I. Psammetik’in de tanrı Amon’un oğlu olduğunu bir kez daha vurgulandığı gibi, Delta bölgesinde başkenti Sais’te ikamet eden firavunun, her ne kadar İki Ülkenin kralı olduğu ifade ediliyorsa da, en azından kızı Nitokris sayesinde Teb’den itibaren Güney Mısır’ı idaresi altında tutabileceği, dolayısıyla Mısır’ın birliğinin ancak tanrı Amon’un himayesinde veya tanrının adına korunabileceği düşüncesinin hâlâ firavunlar tarafından kabul edildiği görülmektedir.

II. Şapenupet’ten sonra “tanrının eşi” olan Nitokris onun sadece ünvanını almakla kalmayıp, aynı zamanda ona ait malların da adına geçirilmesiyle maddî yönden de güçlü bir şekilde görevine başlamıştır. Nitokris devrinde Başpeygamber Horheb’in hiç bir siyasî iktidarı olmamıştır; buna karşılık Teb’li bir prens²⁸⁷ olan Mentuemhat, Dördüncü peygamber olmasına rağmen bölgenin idaresini Rahibe-firavun Nitokris adına sürdürmüş, ayrıca Güney ve Kuzeyin bütün peygamberlerinin şefi olmuştur²⁸⁸.

XXVI. Hanedanın sonuna doğru III. Psammetik’in “tanrının eşi” görevini yüklenen kızı Anhnesneferibrê, Amon peygamberlerinden birinin yardımına ihtiyacı olmadığı ve gerçek bir firavun gibi ülkesini idare edebileceği düşüncesiyle, bir kraliyet ünvanı olan Horet (dişi Horus)²⁸⁹ ünvanını almış, gerçek anlamda bir firavun gibi siyasî ve bir Başpeygamber gibi de dinî iktidarı tek başına yürütmeye başlamıştır. Anhnesneferibrê’nin tanrı Amon’un eşi ilân edilmesi törenini yansıtan aşağıdaki metinde, tüm Amon din adamlarının onun emrinde olduğu ve bir firavun gibi taç giydiği, ama yine de iktidarının sadece bölgesinde geçerli olduğu, III. Psammetik’ten “İki Ülkenin senyörü” olarak söz edilmesinden anlaşılmaktadır:

“Tanrıların kralı Amon-Rê’nin tapınağına geliyor: Amon tapınağının peygamberleri, kutsal babaları, rahipleri (Uâb), ayin rahipleri ve laik rahipleri onun önünde ilerliyorlardı. Tapınakta tanrının yazıcısı ve evinin

²⁸⁶ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 408.

²⁸⁷ Alexandre Moret, *Le Nil...*, dipnot 3. s. 408.

²⁸⁸ Alexandre Moret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 696.

²⁸⁹ Kraliçe-firavun Hatşepsut’un da aldığı “Horet” ünvanı ile kadınların da eski kraliyet tanrısı Horus’un yeryüzündeki temsilcileri olabilecekleri kabul edilmiştir.

(tapınağının) 9 rahibi (Uâbu) ile "tanrıya tapan"ın (tahta) çıkış törenleri yapıldı. Tanrı Amon'a tapan ve tanrının eşi olarak bütün nişanları ve süsleri takındı, onu güneşin seyrettiği yerlerin kraliçesi (hemt) yapmak için (Rahibe-fıravun ilân etmek için) çift tüylü tacı takıldı ve protokolü belirlendi: İki Ülke senyörü III. Psammetik'in kraliyet kızı, çok sevimli, en gözde, çekiciliği olan yüce kadın, aşta güzel, bütün kadınların kraliçesi, tanrının eşi, tanrıya tapan, tanrının eli, hayatla donatılmış prenses"²⁹⁰.

Ünvanları bu şekilde belirlenen Rahibe-fıravun Anhneseferbrê bir tanrıça gibi yüceltiildiği gibi, dinî ayinlerde rahiplerin başında yer aldığı, ülkeyi idare ettiği, aynı zamanda tanrının eşi olarak tanrıyı hoşnut ettiği de şu satırlarla belirtilmiştir:

"İlk defa (tanrıça) Tefnut'a²⁹¹ yapıldığı gibi onun için bütün ayinler ve törenler yapıldıktan sonra, - yükselişini (güneş gibi doğuşunu) kutlamak için her defasında tanrı Amon'un evine (tapınağına) gidişinde bütün peygamberler, kutsal babalar, tapınak rahipleri ona geldiler (onun etrafında idiler) - o, çok sevimli, çok sevilen, tüm Aton'un (güneş diski) çevrelediği (yerlerin) idarecisi prenses, kutsal elleri sistrum tutan, Amon'u sesiyle hoşnut eden tanrının eşi"²⁹².

Perslerin Mısır'ı M.Ö. 525'te hâkimiyetleri altına almalarıyla bağımsız XXVI. Hanedanla birlikte "Amon'un eşi" rolünü üstlenen, kendilerine ait sarayları, malları olan ve öldüklerinde fıravunlar gibi Teb yakınlarındaki Medinet Habu'da törenle gömülen²⁹³ prenseslerin de Güney Mısır'daki idareleri son bulmuştur. Aslında sanki onlarla birlikte tanrı Amon'un imparatorluk tanrısı olarak haşmetli etkinliği de noktalanmış bulunmaktadır.

M.Ö. 558'de İran'da idareye gelen ve M.Ö. 539'a kadar batıda Anadolu ve Ortadoğu olmak üzere, doğuda ise İndus nehrine kadar koskoca bir imparatorluğu kuran II. Keyhüsrev'in yerine geçen oğlu II. Kambiz'in M.Ö. 525'te Mısır'ı fethetmesiyle Mısır'ın bir Pers eyaleti ilân edilmesini takiben ve Kambiz'le başlamak üzere Pers imparatoru olan I. Darius, I. Kserkses, I. Artakserkses ve II. Darius, XXVII. Mısır Hanedanını oluşturmuşlardır (M.Ö. 525-404).

²⁹⁰ Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 409.

²⁹¹ Tanrıça Tefnut rutubet tanrıçasıdır. Tanrı Rê'nin yarattığı Dokuzlu tanrılar (Ennea) grubunun ilk dişi unsurudur. Hava tanrısı Şu ise ilk erkek unsuru temsil etmiştir.

²⁹² Alexandre Moret, *Le Nil...*, s. 409.

²⁹³ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 144.

II. Kambiz, Mısır'ın Pers imparatorluğu bünyesindeki önemini bildiği için, ilk önce Memfis'te, daha sonra da Teb'de otoritesini güçlendirmek ve hatta imparatorluğun sınırlarını Afrika'ya doğru genişletmek amacıyla Mısır'da 6 yıl geçirmiştir. Teb'den itibaren 50 bin kişilik orduyu Büyük Vahayı işgal etmek, orada bulunan ve Perslere karşı milli bir hareketi yönlendirebilecek Amon din adamlarını cezalandırmak için gönderirken, kendisi de Nubya (Sudan) tarafını fethetmek üzere sefere çıkmıştır, ama yiyecek ve su sıkıntısı çeken her iki ordu başarısızlıkla Teb'e dönmek zorunda kalmıştır²⁹⁴. Bu başarısızlıklardan müthiş bir şekilde öfkelenen ve bunu ihanete bağlayan II. Kambiz, Mısır tanrılarını düşman kesilerek, acımasızca, çılgın davranışlarda bulunmuştur. Memfis'in kutsal öküzünü bıçakladığı gibi tanrıların heykellerini kırdırtmış, hatta firavun Amozis'in mumyasını da yakırtmıştır. Herodot'a göre II. Kambiz, "kutsal hastalık" diye adlandırdığı epilepsiden muzdaripti²⁹⁵.

II. Darius'tan sonra Mısır'da tekrar yerli hanedanların kurulması çabasının başladığı görülmektedir. Bölgesel prenslerden Amirte (M.Ö. 404-398) kısa bir zaman için XXVIII. Hanedanı kurarak Mısır'ın bağımsızlığını sağlamaya çalışmıştır. Ondan sonra Delta bölgesindeki Mendes (Sedet) şehri prensi I. Neferites (M.Ö. 398-392) XXIX. Hanedanı kurmuş, onu takiben Akoris (M.Ö. 392-380), Psammutis ve II. Neferites ise ancak 20 yıl kadar Mısır'ın bağımsızlığı için Perslerle mücadele etmişlerdir. Bu mücadelelerinde İspartalıların ve Kıbrıs kralı Evagoras'ın desteğini almakla birlikte, fazla başarılı olamamışlardır.

XXIX. Hanedandan sonra, bu defa yine Delta bölgesinde, Sebennitos (Cebat Neter = tanrının tapınağı) prensi Nektanebo (Naht-Hor-ehbet) Mısır'ı kendi idaresi altında toplamak için I. Nektanebo (M.Ö. 378-360) adı altında XXX. Hanedanı kurmuştur. I. Nektanebo, Nil nehrinin taşması sayesinde Perslerin saldırılarından kurtulmuştur. Tanrı Amon'dan ziyade Sais'te tanrıça Neit'in Ruhban sınıfına imtiyazlar tanımış, Buziris, Bubastis, Memfis, Abidos, Koptos, Edfu, Filae'de diğer tanrı ve tanrıçalar adına tapınakların yapımını başlatmıştır. Karnak Amon tapınağında ise bir takım ilâveler yapılmış olmakla beraber, artık tanrı Amon'un ülke çapında üstünlüğü pek fazla kalmamıştır.

²⁹⁴ Alexandre Moret, *Histoire ancienne...*, tome II., s. 755.

²⁹⁵ Hérodote, a.g.e., tome III., s. 16-37.

I. Nektanebo'dan sonra yerine oğlu Teos (M.Ö. 360-359) geçmiştir. Teos Filistin'i Perslerden almak üzere sefere çıktıysa da, Mısır'da bıraktığı kardeşinin ihanet ederek Teos'un kumandasındaki orduda bulunan oğlunu geri çağırması, onun da Yunanlı askerleri kendisiyle geri çekilmeye razı etmesi üzerine Teos, Pers kralına sığınmak zorunda kalmıştır. Böylece idareye yegeni II. Nektanebo (M.Ö. 359-341) geçmiştir. II. Nektanebo, I. Nektanebo'nun başlattığı eserlerin yapımını sürdürmüştür. Ama M.Ö. 343'te Pers kralı III. Artakserkses Okos'un Mısır'a saldırısı üzerine Yukarı Mısır'a sığınmak zorunda kalmış ve M.Ö. 341'de iktidarı son bulmuştur. III. Artakserkses Okos ve halefleri Arses ve III. Darius, XXXI. Hanedanı oluşturmuşlardır. Bu hanedanla Mısır, Büyük İskender'in Mısır'ın fethine kadar, ikinci kez, kısa bir müddet Pers hâkimiyetinde kalmıştır²⁹⁶.

M.Ö. 322'de Mısır'ı fetheden Makedonya kralı Büyük İskender, M.Ö. 525'ten beri süren ve Mısırlıların nefretini kazanan Pers hâkimiyetine son vererek, kendi hâkimiyetini kurmuştur. İlk safhada, Büyük İskender için en önemli şey, Mısır'daki iktidarını meşru kılmaktı, bunu ancak din adamlarının elde tutulmasıyla gerçekleştirebileceğini ve Mısır halkının dinî hassasiyetine de saygı göstermenin yararlı olacağını düşünerek, Mısır'a gelişinden 3 ay kadar sonra Libya taraflarındaki Sivah Amon tapınağına ziyarette bulunmuştur. Amon Rahipleri tarafından tanrı Amon'un oğlu, İki Ülkenin meşru kralı olarak karşılanmış ve Mısır firavunlarına ait ilâhi bir imtiyaz olarak tapınakta tanrı Amon'un huzuruna kabul edilmiştir. Bu şekilde Büyük İskender ve daha sonra oğlu, resmen ve dinen Mısır'ın meşru kralları olarak görülmüşler, ve bundan böyle Büyük İskender'den başlamak üzere, Roma İmparatorluğu hâkimiyetine kadar süren Ptolemeler devrinde (M.Ö. 322-30/29) kralların heykelleri tapınaklara konduğu gibi, kutsal doğumla ilgili kuramlar onlar için de geliştirilmiş, tanrıların kültü de onların adına sürdürülmüştür. Hatta paraların üzerine tanrı Amon'un simgesi koç boynuzlarıyla Büyük İskender'in kabartması yapılmıştır²⁹⁷. Bu şekilde Büyük İskender'in tanrı Amon'un yeryüzündeki görüntüsü olduğu ifade edilmiştir. Tüm bunlara rağmen Ptolemeler geleneksel tanrı-firavun imajına sahip olamamışlardır. Bununla beraber, yine de Ptolemeler, Mısır toplumunda dinî ve siyasi rolü büyük olan Ruhban sınıfının merkezî idareye ideolojik desteği vermede tek güç olduğunu kabul ederek, genellikle din adamlarına hoşgörülü, hatta cömertçe davranmışlar ve Mısır tanrıları için pek çok tapınak inşa edilmiştir.

²⁹⁶ François Dumas, *a.g.e.*, s. 110-112; Guy et M.F. Rachtet, *a.g.e.*, s. 197.

²⁹⁷ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 145.

Buna rağmen arazi ve gelirleriyle ekonomik yönden güçlü olan bazı tapınaklardaki din adamlarının bir tehlike teşkil edebilecekleri de düşünülerek, tapınak arazilerinin idaresi kraliyet görevlilerinin kontrolü altında tutularak, Ruhban sınıfının ekonomik bağımsızlığı azaltılmıştır.

M.Ö. III. yüzyılın sonunda, Yukarı Mısır'da Ptolemelerin idaresine karşı ayaklanmaların başlaması, bu ayaklanmalarda Teb Ruhban sınıfının rolünün olması, özellikle de M.Ö. 205'te Teb'in siyasi yönden kraliyetten ayrılması ve idarenin 20 yıl boyunca Nubya kökenli idarecilerin elinde kalması sonucu, V. Ptoleme bu karışıklığa son vermeye çalışmıştır. Bundan sonra tapınaklar, vermekle yükümlü oldukları vergileri zaman zaman ödemediklerinde, herhangi bir şekilde zorlanmamış, aksine VIII. Ptoleme'nin (M.Ö. 121-118) kararları doğrultusunda, birikmiş vergilerden muaf tutulmuşlar, hatta rahiplere "kutsal arazileri" idare etme ve gelirlerini toplama hakkı verilmiştir. Bu şekilde din adamları idarî ve malî olmak üzere tüm imtiyazlarını elde etmişlerdir²⁹⁸.

Ptolemeler devrinde Yunan ve Makedonyalı göçmenlerin gelişiyle, İskenderiye'den itibaren yepyeni bir idarî sistemden ve yabancı bir hanedandan dolayı yeni bir toplum hayatı yaşanmış olmasına rağmen, yine de Mısırlıların dinî gelenekleri sürdürülmüş, hatta birtakım etkileşimler de gerçekleşmiştir. Yunan tanrıları ile Mısır tanrıları arasında benzerlikler görülerek tanrılar arası özdeşleştirme yapılmış, böylece tanrıların kralı Amon, Zeus'un eşiği olarak kabul edilmiş²⁹⁹ ve Zeus-Ammon olarak adlandırılmıştır³⁰⁰. Belki de bu yüzden Yunanlılar, Teb vilâyetini, Amon tapınağından dolayı Diospolis (tanrının şehri) olarak adlandırılmışlardır.

Bu devirde tanrı Amon'un yaratıcılığı, sayfa 5 ve 6'daki Honsu kozmogonisiyle ortaya konulduğu gibi, tanrının önemli tanrılardan Ptah, Nun ve Honsu'yu benliğinde taşıdığı, bu şekilde tanrıların senyörü olduğu, bir kez daha ortaya konmuştur. Ayrıca tanrı Amon'a ilâhiler söylenmeye devam edilmiştir, şöyle ki:

"Tanrılardan solucanlara kadar
Eserin her şeye hayat vermektir.

²⁹⁸ Françoise Dunand - Christiane Zivie-Coche, *Dieux et hommes en Egypte*, Paris, 1991, s. 199-208.

²⁹⁹ Pierre Montet, *a.g.e.*, s. 289.

³⁰⁰ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 145.

Varlığının tiksindiği,
 Yüceliğinin nefret ettiği,
 Yaşayan her gözü öldürmektir"³⁰¹.

Bundan başka, yine bu devirde tanrı Amon'un bütün tanrısal özelliklerinin yansıtıldığı ve bütün eski Mısır tanrılarının kendi benliğinde olduğunun kanıtı olarak bronzdan heykelleri yapılmıştır. Bu heykellerde tanrı Amon, yüzü güneş diskini ifade eden, başının üzerinde iki koç boynuzu olan sakallı bir insan başlı, şahin kanatlı (Horus) bir böcek vücutlu³⁰², insan bacaklı, aslan vücutlu, dört eli ve bacaklı, bir elinde tanrı asası, hayat işareti Anh ve Oziris'in hayat enerjisini ve hayatı dengeyi temsil eden Ced, diğer elinde de tanrıların kralı olduğunu ifade eden kırbaçla (neheh=korumak) temsil edilmiştir³⁰³. Bu heykellerle, tanrı Amon'un Rê, Horus, Hepri, Oziris gibi tanrılarının tümünün özelliklerini taşıdığı anlatılmak istenmiştir.

M.Ö. 29'da Oktavianus (Augustus) tarafından fethedilen Mısır, Roma imparatorluğunun bir eyaleti haline gelmiştir. Hiç bir şekilde tanrılarının varlığına dokunulmamış, ama tapınaklarla ilgili uygulamalarda yeni bir dönem başlamıştır. Genellikle Yunan azınlığa dayanarak tek bir lejyonla hâkimiyetlerini sürdüren Romalılar farklı bir idare tarzı tatbik etmişlerdir. İlk önlem olarak M.Ö. 20'de tapınakların arazilerinin büyük bir kısmını müsadere ederek devlete bağlamışlarsa da, tapınakların mülk edinmeleri veya bağış almaları yasaklanmamış, ama hem arazilerden, hem de kültle ilgili zanaatsal çalışmalarla, sunaklara yönelik ve kutsal hayvanlar üzerinden vergi alma yoluna gidilmiştir. Hatta rahiplerin göreve başlamaları bile vergiye bağlanmış, bazı hallerde bu görevler hazine yararına satışa çıkarılmıştır. Tabii ki bunun için bir sivil görevli, başta İskenderiye'dekiler olmak üzere, tüm Mısır tapınaklarının Başrahibi ünvanıyla, tapınakların yıllık gelirlerini kontrol etmek üzere tayin edilmişti.

Diğer yandan, din adamlarının dinî görevlerinin dışında tüm yükümlülükleri de yasaklanmıştır. Ruhban sınıfının bir üyesi olmak için bu sınıftan bir aileden gelinmesi şartı konmuş, din adamları kurulunun toplanması da yasaklanmıştır. Sunak hayvanları, kutsal hayvanların beslenmesi ve gömül-

³⁰¹ François Dumas, *a.g.e.*, s. 327.

³⁰² Rê-Hepri'yi ifade eden gübre böceği olabilir.

³⁰³ E.A. Wallis Budge, *a.g.e.*, vol. II., s. 18-19.

mesi konusunda da birtakım kısıtlamalar getirilmiş, uyulmaması halinde para cezası tatbik edilmiştir.

Ruhban sınıfının bu kadar denetim altında tutulmasının siyasî tarafı da bulunmaktaydı. Romalılar, din adamlarının millî hareketlerdeki rollerinin önemini göz önünde bulundurarak, halk ile Ruhban sınıfı arasındaki sıkı bağları bozmayı da amaçlamışlardı.

Bütün bu uygulamalara rağmen ruhban sınıfı, özellikle üst seviyedeki üyeleri, toplumda imtiyazlı azınlığı teşkil etmiştir; çünkü 14 yaşın üzerindeki tüm Mısırlıların ödemekle yükümlü oldukları kelle vergisinden ve angaryadan muaf tutuldukları gibi, hastalık nedeniyle görevlerinden uzaklaşmış olmaları halinde bile onlara belli bir gelir tahsis edilmiştir. Din adamları, ayrıca sunaklardan, hiyerarşik sıraya göre, paylarını alma haklarını da muhafaza etmişlerdir. Bu şekilde sade vatandaşlara nazaran yaşam seviyeleri çok yüksek olan din adamlarından küçük tapınaklardakilerin bile evlere, küçük çapta arazilere, sürü hayvanlarına, hatta kölelere sahip oldukları, mülk alıp satmaya hakları olduğu, borç para alıp verdikleri papirüslerde zikredilmiştir.

Belki de imtiyazlı sayılabilecek statülerinin olması, Marcus Aurelius (M.S. 161-180) devrinde yaşanan tedirginlik, hatta Delta'nın doğusunda din adamlarının merkezî idareye karşı ayaklanmalarına rağmen, genel olarak din adamlarının Roma imparatorluğuna karşı sert bir tepki göstermemelerini sağlamıştı.

Her şeye rağmen bu devirde de kutsal doğumla ilgili kuramlar Roma imparatorları için geliştirilmeye devam edilmiştir. Din adamlarının dünyevî düzenin sağlanmasında, ülkenin refahı ve selâmetinde büyük rollerinin olduğu kabul edilmiş, tapınaklar dinî ve kültürel geleneklerin canlı tutulduğu kurumlar olmaya devam etmişlerdir³⁰⁴.

Asırlar boyu işlevini sürdüren Teb'deki Karnak Amon tapınağı, Roma hâkimiyetinde de ilâveler yapılarak genişletilmiş, ihtimam görmüştür; ama M.S. IV. asırdan itibaren tapınak, din adamları tarafından terk edilmiştir³⁰⁵.

³⁰⁴ Françoise Dunand - Christiane Zivie-Coche, *a.g.e.*, s. 210-213.

³⁰⁵ Barbara Watterson, *a.g.e.*, s. 139.

Zaten Hıristiyan dini Roma imparatoru Septimius Severus devrinde (193-211) Mısır'a nüfuz ettiği gibi, önem kazanmaya da başlamıştır³⁰⁶.

* * *

Eski İmparatorluk devrinde fazla tanınmayan bir tanrı iken Orta İmparatorluk XI. Hanedanla ilk önce Teb bölgesi ve Yukarı Mısır tanrısı pozisyonuna getirilen tanrı Amon, daha sonra Mısır'ın birliğini kuran XII. Hanedan firavunları devrinde ülke çapında hâlâ hâkimiyeti devam eden tanrı Rê ile özdeşleştirilerek yüceltilmiş, kraliyet tanrısı, hatta millî tanrı ilân edilmiştir. Bununla da kalınmayıp, asırlar ilerledikçe, özellikle Yeni İmparatorluk devrinde Mısır'ın büyük bir imparatorluk kurmasıyla, tanrı Amon'a İmparatorluk tanrısı vasfı kazandırılmıştır, bu şekilde sadece Mısırlıların değil, Mısır'ın hâkimiyetindeki tüm yabancı ülkelerin de tanrısı olduğu belirtilmiştir.

Firavunların siyasî başarılarına paralel olarak, din adamlarının geliştirdikleri kuramlarla tanrı Amon'un, firavunların doğumundan tahta çıkmalarına, siyasetlerinin gidişatına, yaptıkları savaflara, elde ettiklere zaferlere kadar tüm hayatlarına hâkim olduğu, onları koruduğu ifade edilerek, firavunların vazgeçemeyecekleri, bir anlamda iktidarlarının kefilî bir tanrı olmuştur. Tabii ki bunun sonucu, firavunlar tanrı Amon'u "hoşnut etmek" için savaflardan elde ettikleri ganimetlerin ve gelirlerinin büyük bir kısmını tapınaklarına bağışlamışlar, dolayısıyla din adamlarının önemli ölçüde zenginleşmelerini sağlamışlardır. Bunun yanında din adamları, tanrı Amon adına tüm siyasî hayata el atmaya başlamışlar ve her konuda kesin bir etkinliğe sahip oldukları gibi, devlet içinde devlet konumuna gelmişlerdir; teokratik idarenin bir parçası olarak baskı unsuru teşkil etmişlerdir. Amon din adamlarının bu etkinliklerine IV. Amenhotep devrinde 20 yıl kadar kısa bir zaman için set çekilmiş olmakla beraber, ondan sonra yine aynı noktadan hareketle Pers İmparatorluğu hâkimiyetine kadar ülkenin kaderini firavunla paylaşmışlardır. İdareye gelen her firavunun, şeklen de olsa, iktidarını meşru kılmak için tanrı Amon'la onun Ruhban sınıfının lütfunu kazanması dinî bir gelecek haline gelmiştir.

Diğer yandan Amon din adamları, çok tanrılı dinî bir yapıda siyasî konumundan dolayı millî özellik kazandırılan tanrı Amon için hazırladıkları

³⁰⁶ Françoise Dumas, a.g.e., s. 568.

ilâhilerle diğer tanrıların ikinci derecede tanrılar olduklarını, bu tanrıların en önemli niteliklerini, hatta kült merkezlerini tanrı Amon'a mal ederek tanrının yüceliğini ifade etmek suretiyle, onu tanrıların kralı ilân etmişlerdir. Bununla da yetinmeyip, teorilerini daha da geliştirerek tek tanrı olduğunu, monoteist yapıya uygun biçimde zaten "gizli", "görünmeyen" anlamına gelen ismiyle, insanlar hatta tanrılar tarafından anlaşılması güç olan tanrı için,

- Kendi kendine var olan
- Başlangıcı başlatan
- Evrenin senyörü, var olan her şeyin başlangıcıdır
- Anlamaya çalışmak için çok büyüktür
- Gönderdiği mesajlar öldürebilir veya tekrar hayat verebilir
- Hayat ve ölüm, bütün varlıklar için ona bağlıdır
- O tektir, tanrılar arasında ondan başkası yoktur
- Ebedî zamanın efendisi, sonsuz zamanın yaratıcısı
- Eşsizlerin (tanrıların) teki, bütün uyuyan insanların üzerinde uyumadan titreyen

sözleriyle ve daha niceleriyle tanrı Amon'u tek tanrı olarak ilân etmelerinden dolayı onun gerçekten tek tanrı olduğu algılanmakla beraber, tanrı Amon'un yüceliğini belirtmek için diğer tanrılardan bahsedilmiş veya bütün diğer "tanrıların senyörü" olduğuna değinilmiş olması, monoteist bir dinî yapının tesis edilemediğini de göstermektedir. Sanki siyasete bağlı olarak bir Monoteizm geliştirmişti, çünkü nasıl firavunun insanların kralı olarak tanrısal bir varlık olduğu kabul edildiyse, firavunun babası Amon'un da tanrıların üstünde ilâhî bir kuvvet olduğu, en büyük tanrı olduğu ispatlanmaya çalışılmıştır. Zaten Monoteizmin tesis edilmesi söz konusu olsaydı veya başarılı olacağı düşünülmüş olsaydı, Ahenaton örneğinde kısmen görüldüğü gibi, tüm diğer tanrılar ya inkâr edilir, ya da onlardan söz edilmezdi.

XVIII. ve XIX. Hanedan devirlerinde olduğu gibi, Rê, Ptah, Seth gibi tanrıların adlarından bahsedilmesi, hatta firavunların bu isimleri içeren kraliyet isimlerini almaları, savaşlarda zafer bahşeden tanrı Amon'a rağmen birliklere sadece Amon'un ismi değil de diğerlerinininkinin de konulması, Monoteizmden henüz uzak bulunduğu fikrini güçlendirmektedir.

Bununla beraber ilâhiler incelendiğinde, Mısır'da monoteist bir yapının olduğu intibası da edinilmektedir; belki de tüm tanrılardan söz edilerek tanrı Amon'un yüceliği güçlendirilmiş oluyordu, ya da tanrılardan her biri tanrı Amon'un bir sıfatını, bir özelliğini teşkil ediyordu ve bu yüzden her ilâhîde,

ısrarlı bir şekilde, diğer tanrıların isimleri tekrarlanıyordu; çünkü firavunlar için "sen Rê'sin" denilmesi ile firavunun gerçekten tanrı Rê olması gerekmiyordu, haşmetli bir şahsiyetinin olduğu ifade edilmiş olabilirdi. İşte bu düşüncelerle Mısır'daki dinî yapı konusunda Politeizm ve Monteizm arasında tereddüt edilmektedir. Ama yine de kesin olan şey, Politeizmin tanrı Amon'a rağmen devam etmesiydi.

Tabii ki tüm bölgesel tanrılar işlevlerini sürdürdükleri gibi, asırlar boyu, hemen hemen milâdî yıllara kadar, din adamları tanrı Amon'un üstünlüğünü vurgulamak endişesiyle dinî teorilerinde tanrı Amon'u diğer tanrılarla özdeşleştirmede ısrar etmişlerdir.